FOREWORD

Mahatma-nirvana is a short poem in Sanskrit, covering a little over a hundred stanzas describing the events on Friday, the 30th January, 1948, in the Birla House, New Delhi, when the body of Mahatmaji became the target of the bullets of an assassin The author of this short poem is Shri V. N. Nair, an eminent Ayurvedic physician of Kerala, a well-known scholar and poet in Sanskrit. He preserves and continues the tradition of India in the matter of combining in himself mastery over science along with literary and poetic talents. He has also written works in Sanskrit verses relating to sciences, and such works, too, exhibit his poetic abilities.

India has seen various saviours of humanity. who made their presence at times when virtue was at an ebb in the world and the destroyers of moral life were rising. Shri Rama and Shri Krishna and Buddha are still worshipped as such " Incarnations " of the Divine. Mahatmaji is being similarly worshipped by the people of India and of various countries in the whole world in the present time. When the great purpose is served, they disappear, but only the matter of their physical presence. At the time of such disappearance of their physical presence, people begin to assemble to discuss the ways and means for preserving the great " Teaching " which they have given to humanity. The *Mahabharata* and the *Shreemad Bhagavata* are records of such efforts made by the leaders of humanity to preserve such Teaching. In both of them we find that great *Rishis* like Saunaka come in centres like Naimisharanya along with other

Rishis for the purpose. Thus in the *Shreemad Bhagavata* we read :

नैमिशेऽनिमिषक्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः ।
सत्रं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममासत ॥

(In Naimisha, the divine region, *Rishis* headed by Saunaka, started a great sacrifice, lasting for a thousand years, for the sake of winning the heavenly abode).

The *Mahabharata* too, as we have it now, was recited before the assembly of the *Maharshis* at the Naimisharanya. There is a tradition about the image of Shri Krishna having been worshipped by Uddhava after the great *Nirvana*, and that the image was drowned in the ocean at a later time, and the image at the Guruvayur Temple in Kerala is that very one. We need not be too critical about the historicity of the tradition ; we can easily accept the tradition to the extent of attempts having been made at that time to preserve the memory of the great " Teacher " after his disappearance in his physical form.

The tradition is being followed today also. Various memorials are being created in different parts of India and also in other countries, to perpetuate Mahatmaji's memory ; an immense literature, too, is developing regarding his life and his " services " to humanity. But in this vast mass of the " Momorials," poetry is not playing the same part which it once did in ancient India. The *Ramayana* preserves the story of Shri Rama, and its author knew that poetry is the most lasting memorial that can be erected to any one which will last :

यावत्स्थास्यन्ति गिरयो यावत्स्रवति निम्नगा ।

(as long as the mountains stand as long as the rivers flow).

It is on the basis of this statement of Valmiki that Dandin, in his work on literary criticism called *Kavya darsa*, says

आदिराज यशोरूपमादर्शं प्राप्य वाङ्मयम् ।

(The form of the glory of the first king, falling on the mirror of poetic words will last for ever)

The *Mahabharata* and various other literary works preserve the memory of great persons

The Mouryan Emperor Asoka erected columns bearing his Edicts and he also carved his Edicts on rocks But they were forgotten soon after his days and even the name of that Emperor dropped out of literature except for a bare mention in the list of kings in the *Puranas* But the *Mahabharata* and the *Ramayana* and the *Shreemad Bhagavata* still continue and they will never decay and will never be forgotten

It is this tradition of India, not completely forgotten in India though neglected in modern times, which the poet has followed in his attempt to preserve the memory of Mahatmaji If the past is any indication of the probabilities of the future, it is such a poem that will be known in the whole world regarding Mahatmaji when the statues and temples and other monuments may not be even remembered by posterity. It is a great privilege for me to contribute to this monument in the form of a humble Foreword

The poem is written in simple, sweet verses composed in a metre which had been adopted by Kalidasa in similar contexts of bemoaning It is divided into two halves The first half contains a description of the events of the day till Mahatmaji came to the ' Prayer Meeting , and the second describes the tragic events

that followed The poem opens with a description of the Birla House, a description of Mahatmaji's "Greatness" and his daily routine This is followed by some evil omens as seen by the author in his poetic vision, which add to the artistic value of the work in so far as it provides the proper background for the main event In the evening people assemble for the Prayer and they talk about the contents of Mahatmaji's previous talks at similar Prayer Meetings Here the first Part ends Mahatmaji appears at the Prayer Meeting accompanied by his two dear girls, the assailant greets him which Mahatmaji responds to, then the sinful deed follows and Mahatmaji's body falls down shedding blood the confusion and grief that follows is expressed in the form of a wailing by the Earth, the assailant confesses his act, the two girls also weep A word from "Above closes the poem

People may wonder why the poet selected Sanskrit as the language medium for his work, since Sanskrit is practically a dead language to the majority of the people in and outside India The author is a great poet in his own mother tongue Malayalam and he could easily have composed the poem in that language with equal success But there is the difficulty that his words would be confined to a small portion of the people for whom it is meant, and it can reach the others only through a translation In the case of Sanskrit, it is the only Indian literary language that is common to the whole of India and that is equally distributed throughout the country It is known to more people than what is recognised There are few literary men in any linguistic region who are not familiar with Sanskrit, and Sanskrit is

more popular in foreign countries than any other Indian language The poets in the various linguistic regions of India can easily render the poem in their own language without much disturbance to the nature of the original If any point of an all India value is to be put into a literary form, even now Sanskrit is the only language that can serve the purpose

The poem may be modern, but nothing is lost through its being modern The poet is steeped in the classical lore of India and he has a wonderful command of Sanskrit Except for the name of the poem and the name of the author, there is nothing to indicate that it is a modern work, if being modern is a ground for rejection There are various parts in the work which remind one of the poems of the classical period, the descriptions of Mahatmaji reminded me of the description of Shiva in the *Kumarasambhava* of Kalidasa The poem is also reminiscent of the Geetha, and the following stanza

इह बापूजिरासितं स्थितं चलितं सुप्तमिहेति सस्पृहम् ।

(Here Bappuji sat, here he stood, here he moved about here he slept, in this way, with eagerness... ...) reminded me of Narayana Bhatta's verse in his *Subhadraharana*

The poet had to introduce various proper names, and also various non-Sanskritic words, and it is a very difficult task; but the poet has been able to achieve this difficult job in a very successful way. There is no jolting, no jerk. In such a work, some sort of annotation is unavoidable. A comprehensive and lucid commentary in Sanskrit has been added from the pen of the author himself.

I am sure that the poem will last as long as the mountains stand and as long as the rivers flow, and that the memory of Mahatmaji will be preserved in this poem for the remotest posterity even. I have great pleasure to introduce this gem to the lovers of poetic art and to the worshippers of Mahatmaji. I cannot conclude this Foreword without expressing to the author my deepest thanks for associating me, however unworthy I may be for the task, with this great work.

C Kunhan Raja,
(Professor of Sanskrit,
University of Tehran).

Tehran (Iran),
1st July, 1954.

अवतारिका

विदितमेवेदं विदुषां, यदुतास्माकममरभारती पुरा बहुभिः पण्डितवरेण्यैः कवितल्लजैश्च समुपासिता, तर्कव्याकरणवेदान्तादिविषयकैः प्रभूतैर्महाग्रन्थैरुपशोभिता, काव्यनाटकालङ्कारादिसाहित्यनिबन्धनैरध्यायवैरुज्ज्वला सर्वासामपि भाषाणां दुरापं किमप्यभ्यर्हितं पदमध्यतिष्ठदिति । विद्वत्पुरस्कर्तॄणां श्रीविक्रमभोजादीनां काले भारतस्योत्तरदेशेषु, श्रीमत्प्रतापरुद्रप्रभृतीनां समये दक्षिणदेशेषु, श्रीमानविक्रमाद्यानामनेहस्यपरान्तदेशेषु च महती किलावर्धत गैर्वाण्यां ग्रन्थसम्पत् । काले गते बहुतिथे पुनरेषा भाषा दिने दिने परिम्लाना, नानाविधैः कृच्छ्रैरभिभूता, भूतकाल इव ग्रन्थसमुच्चयाननाविष्कुर्वन्ती शोच्यां कामपि दशामयासीत् । यथाकाल पठनपाठनादिषु व्यापृतानां लब्धवर्णानामभावेन, विद्वत्प्रोत्साहकानां प्रभूणां वैरल्येन च विरलविरलः समवर्तत संस्कृतभाषामयानां ग्रन्थानामवतारः । मिश्रसंस्काराणामाङ्गलेयानामाधिपत्येऽत्र सुप्रतिष्ठिते पुरातनार्षसंस्कारसम्पन्ना अपि भारतीयाश्चिराय विस्मरन्तो गैर्वाण्या महिम्नः स्वच्छमानाश्च गृहिणीपदमाङ्गल्या वृथाभिमानोत्सुकमवहन्मूर्धानमुच्चैस्तराम् । एवमत्यगात् प्रायः पञ्चाशद्वर्षपरिमितः कालो यत्र साहित्ये वा शास्त्रेषु वा महान्ति ग्रन्थरत्नानि नात्मानमदर्शयन् संस्कृतभाषायाम् ॥

वैराज्यप्रयुक्तेनास्वातन्त्र्यान्धकारेण सुचिरमन्धीकृता भारतवसुन्धरा यदा किल भारतमहाजनसभाया महात्मगान्धिप्रभृतीनां देशभक्तशिरोमणीनाञ्च निरन्तरपरिश्रमेण लभते स्म स्वातन्त्र्यसूर्योदयं तदापि हन्ताभ्युदिता यथापर्तन्त्र प्रायः सर्वेपि संस्कृत-

पण्डिताः । भाषास्वन्यासु प्रतिदिनमवतरत्सु सामयिकविषयप्रतिपादकेषु बहुमुखेषु ग्रन्थेषु नैव प्रादुरभूयन्त संस्कृतपण्डिताः सुचिरनिर्विश्यमानाया गाढनिद्रायाः । भाषान्तरीयकविषु प्रावृषेण्येष्विव पयोदेषु प्रकटविकटनादमभिवर्षत्सु स्वतन्त्रभारतमहिमामृतधारामहो बतास्माकं संस्कृतकविमेघसार्थाश्चैलक्षोपमनभिवर्षन्तो विच्छिन्नाभ्रविलायं विलीयन्ते स्म । एवंभूते व्यतिकरे सामयिकविषयेषु सर्वथा प्रधानभूतां महात्मगान्धिनो ब्रह्मभूयप्राप्तिमधिकृत्य "महात्मनिर्वाण" नामकमिदं खण्डकाव्यं निर्माय सुरसरस्वतीचरणमूले समुपहृतवान् पण्डितकवीन्द्रः श्रीमान् "वटक्केप्पाट्टु नारायणन् नायर्" महाशयो नूनं धन्यवादमर्हति सर्वेषामपि भारतीयानाम् । यथाहं पश्यामि तथा स्वातन्त्र्यारुणकिरणानुषक्तप्रफुल्लमनुपमं स्वदेशप्रेमैव न पुनः कवियशःप्रार्थित्वमेतत्काव्यनिर्माणे नान्तरीयकम् ॥

प्रथमार्धं द्वितीयार्धमिति द्विधा विभक्तमिदं काव्यमादौ महात्मगान्धिनः प्रियं देहलीनगरालङ्कारमितिवृत्तप्रवृत्त्यधिकरणभूतं बिरलालयनामकं सुखवासगृहं निर्दिश्य वस्तुनिर्देशरूपेण समारभ्यते । तत्र च वैष्णवव्रताचरणं, करणत्रयसाम्यरूपमसक्तजीवितं, सर्वयोगक्षेमानुकूले कर्मणि प्रवर्तनमित्यादिकं बाह्याचारगतं महात्मगान्धिनो माहात्म्यातिशयं द्वादशभिः श्लोकैः संक्षिप्य तन्निर्वाणकथायाः पूर्वरङ्गं कविरुद्घाटयति । तत्रादौ भारतभूमण्डलस्यापत्करः कोपि कालविपर्यास आरब्ध इति सूचयित्वा षड्भिः श्लोकैः प्रकृतानुगुणं शिवाभोऽश्योरघादिकं प्रस्तौति दुर्निमित्तम् । अथ वृत्तनिशान्तिमक्रियस्य चरितस्नानजपार्चनस्य महात्मनः सविधे लेखनकार्यदर्शिनां, भिषजां, परिचर्यारसिकानां, कन्यकानां, सुहृदां च समागमने, त्वरितप्रतिलेख्यपत्रिकाणां स्वयमेव प्रत्युत्तरलेखनं

च वस्तुजातं तथा प्रतिपादयति यथा समनन्तरभावि किञ्चित्पापं कर्म, तेन महदस्याहितं, ततश्च भारतीयेषु कर्तव्यमूढता, कालचोदितः प्रकाशचौर्ययोः क्षयश्चावश्यं भविष्यन्तीति व्यज्यते । विरलालयवर्तिनि प्रार्थनमण्डपे महात्मदिदृक्षया विविधार्थप्रतिपत्तिलिप्सया च सम्मिलितानां जातिक्रियागुणैर्विभिन्नानां पञ्चशताधिकानां जनानां गान्धिधर्मसंहिताविषयकप्रश्नविमर्शाधानं कतिपयैः श्लोकैः प्रतिपाद्यते, येष्वहिंसासत्याग्रहादि नवीनधर्मेषु वर्णाश्रमप्रभृतिप्राचीनधर्मेषु च खण्डनमण्डनादिरूपा वादप्रतिवादपरिपाटी हृदयस्पर्शिन्या विधया प्रपञ्च्यते । सा च मिथोऽव्यवहारव्यापृता जनसंसद् पञ्चमघण्टावादनपर्यन्तं महात्मनः समागमनं प्रतीक्षमाणा वर्तते । एतावता समाप्यते कथापीठस्थानीयं प्रथमार्धम् ॥

द्वितीयमर्धं महात्मनः प्रार्थनमन्दिरागमेन सह समारभ्यते । तदागमोत्कण्ठितसर्वकण्ठजे "महात्मगान्धि की जय" शब्दे वियति विजृम्भते, जनेषु सकलेषु विरलागारे दत्तदृष्टिषु मनुगान्ध्या चाभागान्ध्या च धृतोभयपार्श्वः कृताञ्जलिः करुणार्द्रया दृशानुगृह्णन् महात्मा सर्वेषां दर्शनपथमवातरत् । महात्मागमनमुपवर्ण्यते पञ्चभिः पद्यैः, यानि तदीयां तादात्विकीमवस्थां चित्रलिखितामिव प्रदर्शयन्ति । अथवा न खलु नामात्र चित्रं यदालेख्यकारास्तूलिकयेव वदावदाः कवयो वाचा विलिखन्ति चित्राणि प्रापञ्चिकस्य वस्तुजातस्य । अवसरेऽस्मिन्प्रहतेन्द्रियग्रामेषु सभिकेषु प्रमदास्यपेन मूर्च्छितेषु, कलिद्रुमप्रायः कोऽपि वातुकापसदो वामेतरपार्श्वमागत्य "ननु बापुजिना विलम्बितं किमपि प्रार्थनमण्डपागमे" इति सगद्गदं कथयन्, "समभूदय तथे"ति सस्मितं दत्तोत्तरस्य महात्मनो जठरे वक्षसि च निगूढमानीतान्नलिकालयात् गोलकद्वयं न्यपनत् ।

अचिन्तितोपनतेन दारुणेनानेनावस्थान्तरेण जडीकृते जनताहृदये, किमिदं घिगिति रुदितपतितयोः पार्श्वावलम्बिन्योः कन्यकयोः, नलिकास्त्रनिहतो महात्मा झटिति "हा रामि"ति कम्पिताधरः पृष्ठतः पतन् क्षणमञ्जलिमाबध्य "जनसेवनमीश्वरार्चनं परत्रोऽप्यस्तु ममे"-त्यभापत ॥

नलिकास्त्रगुलिकाप्रहरेण निपतन्तं महात्मानमुपप्लवच्छेद-विधुरा प्रततिरिवानुपाश्रया भरतक्षितिर्हठादन्वपतत् । भारत-भूमेर्महात्मनः पत्नीत्व परिकल्प्य पत्या सह तस्याः पतनवर्णनमति-तरां युक्तमेव । पतिता च सा पुरस्तादवलोक्य घातुकमतिदुःसहेन रोषेण नियद्धभ्रुकुटिराकुक्षदतिरूक्षैरक्षरैः, शापनर्जनभर्त्सनादिभि-रुज्ज्वलं यदाक्रोशनमुपवर्ण्यते द्वादशभिः पद्यैः, येषु घातुकस्य विनायकगोडसस्य बाह्यमाभ्यन्तरं च स्वरूपमतिचतुरैर्वचनोल्लेखै-रुट्टंकितमभिलक्ष्यते । पापिनां तदनुरूपो निन्द्यश्चाकारः प्रायो भव-तीति, पापपूर्णस्यापि लोकविपत्करं निरपायमवस्थानमीश्वरेच्छा-कलितमिति, भारतीयसर्वव्यक्तिहृदयमभिव्याप्य तत्संस्करणपूर्वकं समानं प्रयोजनमभिलक्ष्य प्रयतमाने महात्मनि पापमाचरितवानयं गोडसो भगवद्द्वेषी किरात इव निन्द्यकर्मा नरकपाती जात इति च पद्येष्वमीषु सुष्ठु समर्थ्यते कविना । अथ भरतक्षितिदेवतायाः करुणकरुणेन सहृदयद्रवीकरणचणेन रोदनेन सह काव्यमेतत् समाप्तिमुपयाति ॥

प्रख्यातेनेतिवृत्तेन, मनोहारिण्या शब्दार्थभङ्ग्या, भासुरया श्लेषोपमाद्यलङ्कारशोभया, रुचिरतरया करुणशान्तरसपुष्ट्या च विराजमानमेतत् काव्यमिति प्रमोदस्थानमेतद्विदुषां समुदायस्य । एवंभूतमिदमुत्तमं काव्यरत्नं विरचय्य गीर्वाणवाणीमाराधितवने श्री नारायणन् नायर् महाशयाय सुबहुधारयन्ति सुरसरस्वती-

परिचयारसिका भावुकाः । भावगंभीरस्यास्य काव्यस्य संक्षिप्ता काचिद्व्याख्यापि कविनैव विरचिता विजयतेतरां, यथा कविहृदय-मन्यूनानतिरिक्तं करतलामलकवत् प्रकाश्यते । समतीतायामेकस्यां शताब्द्यामेतादृशं किमपि काव्यं संस्कृतभाषायां न प्रत्यवतीर्णं जायते । सुचिरानुवृत्तेऽपि मध्ये कियन्तं चित् कालं विच्छिन्नप्रसरे संस्कृतसाहित्यचरित्रे काव्यमेतत् घटयति कमपि नवीनमध्यायं, यो मन्ये सुचिरमनुस्मर्येत साहित्यसौहित्यदत्तादरैः सूरिभिः । स्वतन्त्रभारतसमवतीर्णा मुन्मुरितसाहितीनभोमण्डला सेयं काव्य-मतल्लिका चिराय जय जयेति जीयादिति सादरमाशास्महे ॥

इदं चात्रावश्यं वक्तव्यमनुपश्यामः । यदि नामायं कविर्विक्रम-भोजादीनां काले समभविष्यत्तर्हि नूनमजनिष्यत् पात्रमतिमहतीनां सभाजनानाम् । सांप्रतिके तु काले काव्यमेतादृशं तथा नार्थकृते भवति । सर्वकलाशालाप्रभृतिभिर्विद्यालयेषु पाठ्यग्रन्थतया निश्चि-तान्येव काव्यानि कवीनामर्थसंपादनाय प्रगल्भन्ते । इन्टर्, बी.ए., एम्. ए. प्रभृतिषु सर्वकलाशालापरीक्षासु कालिदासमाघश्रीहर्षा-दीनां काव्यानि पाठ्यतया परिकल्पितानि प्रायो दृश्यन्ते, न पुन-रुपलोक्यन्ते नवीनकवीनां ग्रन्थास्तथा परिकल्पिताः । द्राविड-केरलादिभाषासाहित्येषु प्राक्तनानां नवीनानाञ्च कवीनां काव्यानि सममेव समुद्धृत्य पाठ्यग्रन्थेन निश्चीयन्ते । संस्कृतकवीनां सामयि-कविषयकाव्यनिर्माणे दृश्यमानमौदासीन्यमेवात्र कारणं भवितु-मर्हति । सामयिकग्रन्थेषु मुख्यतममिदं "महात्मनिर्याणं" बि. ए. प्रभृतिषु विद्वच्छिरोमण्यादिषु च परीक्षासु पाठ्यत्वेन परिकल्प्यते चेत् समुचितं भवेदितिमन्यामहे ॥

आलिवपुरम्, }
27—9—'53 }

इति गैर्वाणीविलासादिग्रन्थनिर्मात्रा

के. वासुदेवन् मूस्सत् ॥

ग्रन्थकर्त्तुः प्रस्तावना ।

श्रीमतां पाठकमहाशयानां पुरतः खण्डकाव्यमिदमुपहरन्नेष सहृदयवशंवदो जन एतदारम्भवृत्तान्तमुद्दिश्य किमपि निवेदयितुमिच्छति ॥

1948 तमे क्रिस्ताब्दे जनवरिमासे त्रिंशत्तमे दिने सायं "रेडियो"यन्त्रविसृष्टो "हन्त महात्मा गान्धी हत" इति सकललोकमर्मभेदको वृत्तान्तः । स हि प्रलयाभ्रगर्जितवत्तडित्तरङ्गाघातवच्चोत्त्रासमुत्कम्पस्तम्भसंभ्रमप्रायं विकारं तदा कस्य वा नाजनयत्? कतिपयमुहूर्तकालं दुःसहशोकावेगाभिभूतः कथञ्चिल्लब्धावधानो यदृच्छया मनस्युल्लिखितपूर्वमिव पद्यमेकमित्थमध्यगच्छम् । यथा-"ठगिति स्फुटितोद्धतध्वनिश्रवणत्रस्तविवृत्तकन्धरा" इत्यादि (75 तमं पद्यम्) । अस्य पूर्वोत्तरभागपूरणार्थः प्रयत्नो बुद्धिगुहायाः कोणे क्वचिदारब्धो वृत्तान्तपत्रेषु प्रकटितस्य वस्तुवृत्तस्य संग्रहणे काव्योचितसंविधानेन तत्परिष्करणे च सावधानमनुस्यूतो मासत्रयान्ते एतद्ग्रन्थस्वरूपेण परिणतोऽभवत् ॥

महात्मनस्तपः सत्यनिष्ठां जितेन्द्रियत्वमीश्वरतत्त्वावबोधं शमदमादिपुरस्कृतमसाधारणं पौरुषमैहिकं पारत्रिकं च निष्कामकर्मकलापमत्यादरेण चिराद्गृहीतवतो मम तस्मिन्निरूढा भक्तिस्तन्मते श्रद्धातिशयश्चात्र काव्यकर्मणि मामचोदयताम् । नाहं कविः न पण्डितः; न राष्ट्रियधर्मकर्मविदग्धः; न हि संस्कृतभारतीचरणसंवाहनकृतहस्तः । महात्मनस्तथाविधं चरमवृत्तान्तं विषदिग्धं नाराचमिवाकाण्डे हृदयपतितमसहमाना सुरभारती ससंभ्रममसंस्कृतामयोग्यामप्युपस्थितां मे मनीषां शोकपूरपरीवाहप्रणालिकामकल्पयदिति संभावनीयम् ॥

७. "गान्धिनिर्वाण"मिति दत्तसंज्ञकमेतत् खण्डकाव्यं तदा प्रतिवार"संस्कृत"पत्रे "मनोरमा"ख्यमासिकग्रन्थे "पारिजाता"ख्ये भाषामासिके च प्रकटितमासीत् । सम्यक् परिशोध्य व्याख्यानेन सह पृथक् पुस्तकं मुद्राप्यमिति प्रतीक्षितं च । तत्रान्तरे किमपि चम्पूकाव्यमेतद्विषयकमेतत्संज्ञकं च पण्डितवरेण केनचित् प्रकाशितमिति ज्ञातम् । ततश्च "महात्मनिर्वाणं" इत्यस्य नाम्नो विपर्यासनं कृतम् । व्याख्यानं चास्य संक्षेपेणाशयप्रकाशकमुपनिबद्धम् ॥

जानाम्येव "संस्कृतसाहित्यरत्नाकरे मया प्रक्षिप्तमिदं काचखण्डं तनुतरच्छायातरङ्गोत्थापनेपि नालं भवेदि"ति । तथापि लोकोत्तरो नायकः शोकोत्तरं भारतमर्मक्षतात्मकमितिवृत्तमिति विदुषामनाभिमुख्यमवश्यं भावीति नास्ति मे यत्नवैफल्यप्रसङ्गः ॥

मद्रपुरसर्वकलाशालायां संस्कृताचार्यपदमधिष्ठाय चिरात् पण्डितानां प्रशंसामधिगत्याधुना मुक्ताधिकारः साहित्यव्याकरणशिरोमणिः पि. कृष्णन् नायर् महाभागोत्र प्रामादिकदोषशोधने बहूपाकरोत् । ममान्तेवासी आयुष्मान् "एम्. अच्युतन् नायर्" लेखनादिकर्मसु मे महत् साहाय्यमकरोत् । मदीयः सतीर्थ्यः प्रियसुहृत् पण्डितः के. वि. एम्. महाशयः सुगमसुन्दरशब्दार्थघटितेनावतारकप्रबन्धेन, पारसीकसर्वकलाशालायां संस्कृतवाक्पतिपदमधिगत्य नव्यसंस्कारयोगरम्यां सुरभारतीमादरेण लालयन् विपश्चिदग्रेसरः श्रीमान् सि. कुञ्ञन् राजा तावदाङ्गलभाषामयेनोपोद्घातेन, चास्य प्रसाधने गौरवं परमामोदं चातनुताम् । पाल्काट् स्कालर् प्रस् अधिकारिणो निर्दोषमेतन्मुद्रणं साधु निरवर्तयन् । एवमेतत्प्रकाशनकार्ये महदुपकृतवद्भ्यः सर्वेभ्यो धारयामि बहून् धन्यवादान् ॥

इदमत्रास्ति विशेषतः प्रस्तोतव्यम् । "नल्लेप्पुळ्ळि" देशे

"चोण्डत्त्" संज्ञके प्रभुकुले जाता "श्री कुञ्ञुलक्ष्मिचेरियम्मा" (Mrs. Paliyath K. Kunjan Achan) इत्यभिधानवती, B.Sc. बिरुदधारिणी संस्कृतभाषाभिज्ञा सङ्गीतनिपुणा महात्मगान्धिकथायां संस्कृतभाषायां मयि चादरातिशयात् ग्रन्थस्यास्य समग्रं मुद्रापणव्ययं निरवर्तयत्" इति । उदारशीलायामस्यामनिमात्रमेव कृतज्ञतां वहामि । तया विरचितमेतद्ग्रन्थप्रशस्तिपद्यचतुष्टयमधः प्रदर्श्यते—

"विख्यातः कविपुङ्गवो रचयिता नारायणाख्यः सुधीः
प्रस्ताव्यं च महात्मनः सुचरितं सत्रात्मकं गान्धिनः ।
गैर्वाणी च विकारपोषणचणा भाषा ननु स्वीकृता
किं वा सम्प्रति काङ्क्षितव्यमपरं सारस्यसम्पत्तये ॥ १

लोकानामणुशक्तिशस्त्रसमरायुद्भ्रान्तिविध्वंसने
मुख्यालम्बनमार्षभारतधरासंस्कार एवाधुना ।
इत्यालोच्य सतां मुदे व्यरचयद्धिंसाप्रदोघाटन
श्रीमद्गान्धिचरित्रयोगरुचिरं काव्यं भिषक्सत्तमः ॥ २

वाणी वेदपुराणदर्शननिधिर्विद्वन्मनोहारिणी
जाता निर्गतचेतनेति कथनं सत्यं नु मन्ये कथम् ।
अद्यापीदृशनव्यकाव्यकलनासंपत्समुज्जृम्भिता
प्रौढैवाखिलकालदेशसुभगा या राजते भारते ॥ ३

गददातविवशानां देहिनां योगभेदैः
परपदसमवाप्तिप्रार्थिनां चाश्रयाय ।
अनवरतसदुद्योगाय नारायणाय
प्रदिशतु परमायुर्वायुगेहाधिनाथः ॥" ४

वि. नारायणन् नायर्.



ईशावास्यं जगत् पश्य-
न्नसक्तो धर्ममाचरन्
समं सर्वजनक्षेम-
मीक्षते ऽसौ समाहितः

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

॥ महात्मनिर्वाणम् ॥



(प्रथमार्धम्)

विरलालयनाम, देहलीनगरे, भाति महात्मगान्धिनः ।
सुखवासगृहं मनोहरं किमपि प्रार्थनमण्डपाश्रितम् ॥ १ ॥

विरलालयेति ॥ देहलीनगरे=भारतभूमण्डलस्य सांप्रतिक-राजधानीपत्तने, डल्हि (Delhi) नाम्ना प्रसिद्धे । विरलालयनाम =विरलालय इति नाम यस्य तत् (Birla house) । प्रार्थन-मण्डपाश्रितं = प्रार्थनमीश्वरनामकीर्तनस्तोत्रकथोपन्यासादिभिः प्रतिदिनं सायं पञ्चमघण्टायां महात्मगान्धिना प्रारब्धं पावनं कर्म, तदर्थं निर्मितेन मण्डपेनाश्रितं=पूजितं । अत्र मण्डपे भारतभुवोऽ-भ्युदयं काङ्क्षन्तो बहवः प्रतिदिनं संगच्छन्ते । मनोहरं=परि-ष्कृतसर्वावयवत्वादारामादिदर्शनीयविचित्रवस्तुभूपितत्वाच्चेत्यर्थः । किमपि, महात्मगान्धिनः=भारतभूसमुद्धरणव्रतनिष्ठस्यानन्यगोचरं महात्मपदमलंकुर्वतो "मोहनदासकर्मचन्दा"भिधानस्य गान्धिनः । सुखवासगृहं=स्वाभिप्रायानुरोधेन विरचितैः पावनैरनुद्भणोज्वलैः संविधानैः पूर्णत्वात्, भाति=प्रकाशते । "विरल" इति कोप्यु-दारचरितः प्रभुवरो भारतस्वातन्त्र्यलाभार्थं चिराय प्रयतमानः गान्धिनश्चिरन्तनसुहृत् महाशय एवात्र निर्दिष्टस्यालयस्य स्वामी । तदालयस्तन्नामघटितया संज्ञया "विरलालय" इति प्रख्यातः ।

महात्मा तावद्त्रालये यथेप्समवसरेषु समागत्य वसति । एतन्निवा-सस्तस्मै रोचतेतरामिति प्रसिद्धम् । अयं च वस्तुनिर्देशेन ग्रन्थारम्भः ॥

विरलो हि घराधनाधिपः स महात्मा च महेश्वरोपमः ।
रजताद्रिसमे सहासिका शुभदा तन्मणिमन्दिरे तयोः ॥ २ ॥

विरल इति ॥ विरलः-पूर्वोक्तो विरलमहाशयः "श्री राजा बलदेवदास" इति नाम्ना प्रसिद्धः । घराधनाधिपः = घराया-भूमेः, धनाधिपः-कुबेरः । अयं हि स्वमन्दिरप्रान्ते "लक्ष्मीनारायणक्षेत्रे" विष्णुशिवबुद्धदुर्गाद्यनेकदेवविग्रहप्रतिष्ठया पूजोत्सवादिभिश्च बहु-भक्तजनाकर्षकं, सनातनधर्मसमाजोपयोगार्थं, निर्मायान्यानि च तथाविधानि पुण्यकर्माणि विधायात्तिकलोकादतमुत्कृष्टमेव पदं बिभर्ति । क्षेत्रस्यास्य प्रथमोद्घाटनोत्सवस्तावत् 1942 तमे क्रिस्ताब्दे महात्मगान्धिना निर्वर्तितः । यस्य चरमप्रस्थानद्वारमपि हन्त! तत्परिसरे एव विधिना समुद्घाटितम् । स-महात्मागान्धिमहाश-यश्च, महेश्वरोपमः = परमेश्वरतुल्यः, आध्यात्मिकलौकिकधर्म-योगेषु सर्वज्ञः सर्वशक्तश्चायमिति सर्वैः पूजितत्वात् । हि = प्रसिद्धं इत्यर्थः । रजताद्रिसमे = रजताद्रिः = कैलासः तेन समे-तुल्ये, तन्म-णिमन्दिरे = तस्मिन् पूर्वोक्ते विरलालये । अनेकलक्षरूप्यकव्ययेन महार्हरम्यहर्म्यसञ्चयरूपेण निर्मितत्वाद्विचित्ररत्नखचितपुत्रिका-ध्वजतोरणादिभूषितत्वाच्च मणिमन्दिरमित्यन्वर्थकं वचः । तयोः = विरलमहात्मनोः, सहासिका = सहवासः, शुभदा = शुभप्रदा, भारतस्येति भावः । आसीदिति शेषः । यथा त्यागमूर्तेर्निद्राटन-रसिकस्य महेश्वरस्य वित्तेश्वरेण सख्यं सहवासं च पुराणे प्रति-पाद्य त्यागस्य सम्पदनुबन्धः सम्पदश्च त्यागापलम्भः सर्वलोक-

सुखायेति बोधितं तथात्र संपदः परित्यागस्य च मूर्तिभूतयोर्विरल-महात्मनोः मिथः प्रीतिपूर्वकः सहवासो भारते शुभायैव संवृत्त इति वस्तु व्यज्यते ॥

उपशान्तविशुद्धसात्त्विकव्यवहारैर्निजशिष्यसञ्चयैः ।
जगतः स्थितये स वैष्णवं व्रतमुग्रं, चरतीह, पावनम् ॥ ३ ॥

उपशान्तेति ॥ उपशान्तविशुद्धसात्त्विकव्यवहारैः = उपशान्ताः औत्सुक्यादिभिश्चित्तविक्षेपैर्वर्जिताः, विशुद्धाः = रजोगुणजन्यैर्दर्परोपादिभिस्तमोविकारैरालस्यभयविषादादिभिश्चाकलुषिताः, अत एव सात्त्विकाः = शौचास्तिक्यादिधर्मकाः, व्यवहाराः = त्रिविधकरणप्रवृत्ता व्यापारा येषां तथाविधैः, निजशिष्यसञ्चयैः स्वकीयधर्माधर्मोपदेशश्रवणेन स्वाचारानुकरणेन च विनीता अन्तेवासिनस्तदुपलक्षिताः सपरिचारकादयस्तद्गृहवास्तव्याः सर्वे एवेत्यर्थः, तेषां सञ्चयैः = सङ्घैः, सहेति भावः । सः = महात्मा, जगतः = लोकस्य, न केवलं स्वकीयभारतभूमेरित्यर्थः । स्थितये = प्रतिष्ठायै, बाह्याभ्यन्तरशत्रुपीडां विना स्वतन्त्रस्वस्थभावानुवृत्तये, उग्रम् = इन्द्रियसुखसर्वस्वपरित्यागपूर्वकमाहारे व्यवहारे च प्रौढं नियममास्थायानुष्ठीयमानं, पावनं = कामाद्यनुपहतत्वात् पवित्रं, वैष्णवं = विष्णुदेवताकम् । विष्णोर्हि स्थितिकारकत्वम् । व्रतं = उपवासादिरूपं, इह = अस्मिन्नालये, चरति = अनुतिष्ठति । जगत्कल्याणफलकमिन्द्रियजयनिबद्धमनन्यसाध्यमस्य तपोवैभवमिति भावः । एतेन महात्मनो वैष्णवमतानुयायित्वमभिव्यज्यते ॥

"इह 'बाप्पुजि'नासितं स्थितं चलितं सुप्तमिहेति" सस्पृहम् ।
अभिलक्ष्य, दिने दिने, नवातिथयो यत्र भजन्ति धन्यताम् ॥

इह बाप्पुजिनेति ॥ यत्र=आलये, बाप्पुजिना=महात्मना। "बाप्पुजी"ति पूज्यतानिबन्धनं देशाचारानुसारि गुरुजनेषु प्रयुज्यमानमभिधानम् । इह=अस्मिन् पीठे, आसितं=उपविष्टं, इह=अस्मिन् स्थाने स्थितं, इह=अस्यां वेदिकायां, चलितं=चङ्क्रमितं, इह=शयने, सुप्तं=निद्रितं, इत्यनेन प्रकारेण महात्मसंसर्गपवित्रितान् देशान्, सस्पृहं=साभिनिवेशं, अभिलक्ष्य=साक्षात्कृत्य, दिने दिने=प्रतिदिनं, नवातिथयः=नवीना अतिथयः दर्शनायागच्छन्तो महाजनाः, धन्यतां=आत्मनः पुण्यवत्त्वं, भजन्ति । महात्मदर्शनलाभः तदुपभुक्तस्थलादिदर्शनमपि पुण्येन पुण्याय चेत्यभिमन्यमानाः कृतार्था भवन्तीति भावः । एतेन बहुजनबहुमतस्तत्र तद्व्यवहार इति सूच्यते । अत्र "बाप्पुजी"ति देशभाषाशब्दस्तावद्वाक्ये संस्कृतविभक्तिप्रत्यययोगेन प्रसाध्यान्वितः। एवमन्यत्रापि 'हरिजन्' इत्यादि शब्दानां संस्कृतवत्करणमभ्युपगन्तव्यम्॥

"हरिजन्" "नवजीवना"ख्यया नवगान्धिस्मृतिसारसंग्रहः ।
समुदेति यदन्तरिक्षतः समये सर्वतमोविमोचनः ॥ ५ ॥

हरिजनिति ॥ "हरिजन" इत्यधमजातीयानां चातुर्वर्ण्यादिधर्मबहिर्भूतानां नाम महात्मना कल्पितं, तथा प्रथितं च। तेषां समुद्धरणार्थं आङ्गलहिन्दिभाषयोः प्रतिवारं प्रकटीक्रियमाणः पत्रग्रन्थः "हरिजन्" इत्याख्यायते । नवजीवनाख्यश्चान्यो ग्रन्थः सामुदायिकराष्ट्रियनवीनधर्मप्रसाधनपरो भवति। एतद्द्वारा प्रकाश्यमानो, नवगान्धिस्मृतिसारसंग्रहः=नवाया गान्धिस्मृतेः तदुपज्ञातस्याधमजातीयानां देवालयप्रवेशनमस्पृश्यतानिरास इत्यादिरूपेण कालोचिताभ्युदयानुकूलस्य धर्मसंस्करणस्येति भावः । सारसंग्रहः=तात्पर्यार्थसंक्षेपः। तद्विशेषणं 'सर्वतमोविमोचन' इति । सर्वस्य

बाह्याचारेष्वाभ्यन्तरचिन्ताविषयेषु च यदज्ञानजं वैकृतं तस्यापनोदने प्रवृत्त इत्यर्थः। यदन्तरिक्षतः=यस्यालयस्यान्तरिक्षादाकाशादन्तर्भागादित्यर्थः। समये=कालसङ्केतमनतिक्रम्येति भावः। समुदेति =आविर्भवति। अत्र 'नवगान्धिस्मृतिसारसंग्रह' इति समासे ग्रहशब्दः शक्त्या सूर्यादिग्रहप्रतीतिं जनयति। अविशेषोक्त्या तदधिपः सूर्य एवात्र गृह्यते। अन्तरिक्षात्समुदयस्तमोविमोचनं च तत्कर्तृकं युज्यते। किं च सर्वशब्दोऽत्रवर्णाश्रमधर्मपरानवर्णाश्चाभिदधाति। समये इत्याचारे इत्यर्थः। "समयाः शपथाचार-कालसिद्धान्तसंविदः" इत्यमरः। तत्रावर्णसवर्णताभेदपालननिरूढस्याज्ञानस्य नाशाय नवगान्धिस्मृतिः प्रवर्तत इति गम्यते॥

स हि "पण्डितनेरु""पाटले"प्रमुखानां भरणाधिकारिणाम्।
विमतस्थविहस्तदुर्गतप्रभृतीनां च यथार्थदेशिकः ॥ ६ ॥

स हीति॥ भरणाधिकारिणां=स्वतन्त्रभारतराज्ये सर्वोपरितनं प्रथमसचिवपदं (Prime Minister) अधिष्ठितः पण्डितो जवहरिलालनेरुः (Pandit Jawaharlal Nehru) पाटले— "सरदार् वल्लभभाय् पट्टेल्" (Sirdar Vallabhbhai Patel) इत्येतौ प्रमुखौ—प्रधानपुरुषौ येषां तेषामन्यसचिवादीनां, विमतस्थविहस्तदुर्गतप्रभृतीनां च=क्रैस्तवमाहम्मदादिमतान्तरवर्तिनो 'विमतस्था', अस्वातन्त्र्यादिदोषैरशक्त्या च दुर्बला 'विहस्ता', दरिद्राः दुर्गताः इति जातिक्रियागुणादिभिर्निन्द्यं पदमधितिष्ठन्तः सर्वेऽत्र प्रभृतिग्रहणात् परिगण्यन्ते। सः=महात्मा, यथार्थदेशिकः हि= कर्तव्येषूपदेशेन, प्रेरणेन, निर्बन्धेन, स्वयंप्रवर्तनेन च प्रोत्साहयन् फलपर्यन्तं संग्रहकुर्वाणोयमुत्तमो मार्गदर्शक इत्यस्य यथार्थदेशिकत्वमुच्यते। "ही"ति प्रसिद्धौ॥

चिरसञ्चितसत्यनिष्ठताप्रथया, सर्वसमत्ववाञ्छया ।
सकलैः परिपूज्यते जनैः तपसा निर्मलधर्मयोगिना ॥ ७ ॥

चिरसञ्चितेति ॥ चिरसञ्चितसत्यनिष्ठताप्रथया = चिरेण सम्पादितया सत्यसन्धोयमिति प्रसिद्धया । सर्वसमत्ववाञ्छया = जातिगुणादिभिर्विभिन्नानामपि स्वराज्यानुकूलमन्योन्ययोगक्षेमपरत्वरूपमखिलप्रियंभावुकं वा, यत् समत्वं तस्मिन्नभिनिवेशेन । निर्मलधर्मयोगिना तपसा = रागद्वेषादिहीनस्य सात्त्विकस्य कालोचितविशेषसंस्कृतस्य धर्मस्य योगः—सम्बन्धो यस्मिंस्तथाविधेन व्रतविशेषेणोपवासादिरूपेण हेतुना । सकलैः जनैः = जातिगुणादिनिरपेक्षं देशान्तरीयैश्च जनैः । परिपूज्यते = समाराध्यते । सर्वयोगक्षेमकाङ्क्षया सत्यधर्मव्रतपरायणेषु जनानामादरातिशयः स्वयं संपद्यत एवेति भावः ॥

करणत्रयसाम्यमद्भुतं दधताऽकामहतेन कर्मसु ।
उपदिष्टमुदाहृतं च तद्भगवद्गीतमसक्तजीवितम् ॥ ८ ॥

करणेति ॥ करणत्रयसाम्यं = करणानां त्रय—मनोवाक्कर्माणि तेषां साम्यमेकरूपत्वं "मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनां" इति कीर्त्यमानम् । दधता = वहता । कर्मसु अकामहतेन = स्वधर्मानुष्ठाने फलेच्छया यदवशत्वं तद्रहितेन, इदं मे कर्तव्यमिति केवलं सात्त्विकं सङ्कल्पमवलम्ब्य व्यवहरता तेन । भगवद्गीतं = भगवता-श्रीकृष्णेन, गीतमुपदिष्टमर्जुनायेत्यर्थः । तत् = प्रसिद्धं । असक्तजीवितं = सङ्गरहितं जीवधारणं । फलेच्छया प्रयुक्तयोत्कण्ठया हि विषयेषु सङ्गः सन्देहविपरीतचिन्तया बुद्धिमालिन्यं च भवति । अकामानां हि सुखेन कर्तव्येषु प्रवृत्तिरनिष्टप्रसङ्गश्चेति । उपदिष्टं = सभासु पत्रग्रन्थेषु च प्रकाशितैरुपन्यासैरित्यर्थः । उदाहृतं च =

स्वकीयाहारादिषु आसक्तिरहितत्वनिमित्तकं विशेषेण विजयलाभं प्रादर्शयदित्यर्थः ॥

नवपौरुषयोगपद्धतिः व्रतसत्याग्रहविग्रहात्मिका ।
अपदानशतैरितस्ततो विनियुक्तास्य महत्त्वमादधे ॥ ९ ॥

नवेति ॥ व्रतसत्याग्रहविग्रहात्मिका = व्रतं मौनमुपवासः प्रायोपवेशः इत्यादिरूपं तपः, सत्याग्रहः—तन्नाम्ना प्रसिद्धः कोपि विपक्षसाधनोपायः स एव विग्रहः तदुभयमात्मा—स्वरूपं यस्याः सा। नवपौरुषयोगपद्धतिः = नवस्य नूतनस्य पुरुषकारस्य प्रयोगसरणिः। अपदानशतैः = अनेकाद्भुतसंविधानैः सह । इतस्ततः = तत्र तत्र प्रदेशेषु । विनियुक्ता = प्रवर्तिता । अस्य = गान्धिनः । महत्त्वं = सर्वातिशायि माहात्म्यं । आदधे = विदधे । पूर्वापरकालदेशादिविवेकपूर्वकमिदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमिति विधौ निषेधे च हिंसाच्छलादिस्पर्शरहित आत्मशक्तिमात्रावष्टम्भः विपक्षविनम्रतामात्रपर्यवसानश्च यः सुदृढोभिनिवेशः स एव सत्याग्रहः । स्वार्थलाभनिरपेक्षं सत्यमात्रप्रतिनिविष्टत्वमित्यर्थः। यो हि क्षुद्रेण हेतुना देशकालादिविवेकरहितमस्थाने प्रयुज्यमानः स्वार्थलाभाय सुप्रिबन्धः तमोरजः प्रवर्तितः, स तावत् स्वाश्रयं स्वविषयं च दूषयति। तस्मात् भिन्नोयं सात्त्विकः सर्वधर्माविरुद्धश्चेति नवपौरुषयोगत्वमस्योक्तम्। अनेन, महात्मोपज्ञेन, सत्याग्रहेणाफ्रिकायां पुरा राजाधिकारिणां विस्मयः, शङ्का, स्वानुकूल्यं च समपद्यन्त । भारतेपि समुचितसन्नाहपरिपुष्टः सोयमुपायः, सर्वत्र विजयमेव प्रादर्शयदिति सत्याग्रहप्रयोगस्यास्य, विग्रहसंज्ञात्र स्वीकृता ॥

कृतकृत्यमशृङ्खु तन्मनो बहिरन्तर्नियमैर्न बध्यते ।
समसत्यसुधीरया हृदि स्थितया चेतनया तु धार्यते ॥ १० ॥

कृतेति ॥ कृतकृत्यं = यथावन्निर्वर्तितसङ्कल्पम् । अगृध्नु = स्वार्थलाभं प्रत्युत्कण्ठयानभिभूतम् । तन्मनः = तस्य महात्मनो मनः बहिरन्तर्नियमैः = राजकीयैः सामुदायिकैर्मतधर्मादिभिश्च न वध्यते = अवशं न भवति । कर्तव्याकर्तव्येषु बाह्याः सामान्यजनसाधारणा नियमास्तेन नाद्रियन्त इत्यर्थः । किं तु, समसत्यसुधीरया = राजद्वेषादिविषमचिन्ताविरहात् समभावस्थितया, सत्यपरया, निर्भयात्मिकया । हृदि स्थितया = सर्वसाक्षिरूपेणान्तः प्रकाशमानया । चेतनया = सर्वनियमबन्धमुक्तया, स्वतन्त्रया, निर्मलया धिया, धार्यते = स्वस्थं यथा परिरक्ष्यते । नियमानां हि राज्यतन्त्रनिबन्धनानां, वर्णाश्रमादीनां च समसत्यस्वरूपत्वासंभवात् निर्मलस्वविवेकावष्टम्भेनैव तस्य मनसो विशेषेणाश्वासो धैर्यं च सम्पन्नमिति भावः ॥

न हि तस्य परात्मयोगिनः करणीयं किमपीह विद्यते ।
तदपीश्वरचोदनां समप्रकृतिस्थामनुपालयत्यसौ ॥ ११ ॥

न हीति ॥ परात्मयोगिनः = परात्मना समष्टिजीवस्वरूपेण योगः-स्वात्माभेदरूपेण सम्बन्धः, सोऽस्यास्तीति, तस्य = महात्मनः । इह = इन्द्रियविषयव्यवहारात्मके व्यष्टिप्रपञ्चे । किमपि करणीयं = विषयसुखलाभाय तद्दुःखपरिहाराय वा कर्तव्यं किञ्चित् । न हि विद्यते = नास्ति । इन्द्रियदुःखेष्वनुद्विग्नमनस्तया तत्सुखेषु विगतस्पृहतया चेत्यर्थः । तदपि = तथापि । समप्रकृतिस्थां = जातिगुणादिनिबन्धनेन विषमभावेन विकृतिमप्राप्तायां प्रकृतौ, समष्टिप्रपञ्चोपाधिभूतसामान्याहङ्कारे तिष्ठतीति तथाविधाम् । ईश्वरचोदनां = समष्टिचैतन्यस्य "लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु" इत्याकारकं नियोगम् । असौ = महात्मा । अनुपालयति = अनु-

सरति । व्यष्टिगतं जीवसृष्टं विषमभावमविगणय्य सर्वयोगक्षेमानुकूले कर्मणि प्रवर्तेत इति भावः ॥

पृथगात्मतया विवर्जितः समभावो हि महत्त्वलक्षणम् ।
तदिहेश्वरता, समष्टिताप्यमृतत्वं च समं समन्वितम् ॥ १२ ॥

पृथगिति ॥ पृथगात्मतया विवर्जितः = इतरजीवेभ्यः स्वात्मनः पृथक्त्वेन योऽभिमानस्तद्विनाभूतः । समभावः = स्वार्थविशेषानुसन्धानरहितः सर्वजीवार्थसामान्यावबोधः । महत्त्वलक्षणं = परिमितोपाधिस्पर्शमात्रे विश्रान्तस्यात्मनो महत्त्वमौपचारिकं, सर्वोपाधिव्याप्तमिति यः सामान्यरूपोदङ्कारस्तदेव मुख्यं महत्त्वमित्यर्थः । ईश्वरता समष्टिना अमृतत्वं च = सर्वज्ञः सर्वशक्त इतीश्वरत्वं, सर्वस्वरूपसामान्यात्मकं तत्त्वं समष्टित्वं, नाशरहितत्वं विशेषाभावादमृतत्वं, इत्येवं विकल्पिता भावा इत्यभेदेनान्वयः । तत् = मुख्यं महत्त्वम् । इह = महात्मगान्धिनि । समं = युगपत् । समन्वितं = सम्यक् सामानाधिकरण्येन समवेतम् । उक्तलक्षणः समभाव एवेश्वरत्वादिना विकल्पितं प्रसिद्धमस्य महत्त्वमिति भावः ॥

विविधाखिलदेशकालगव्यवहारानुगतात्मसत्तया ।
मितमीश्वरसाम्यमस्य हा ! परमायाहतिनाद्यपूरितम् ॥ १३ ॥

एवं गान्धिनो माहात्म्यमान्तरं बाह्याचारगत च प्रस्तुत्याधुना तन्निर्वाणकथायाः पूर्वरङ्गमुद्घाटयति—विविधाखिलेति ॥ विविधाखिलदेशकालगव्यवहारानुगतात्मसत्तया = विविधा—नानाप्रकाराः, अखिलाः—अशेषाः, देशकालगव्यवहाराः—देश बाह्याभ्यन्तरादिविकल्पबहुलः ग्रामनगरादिकः । कालः—क्षणमुहूर्ताहोरात्रादिकः लोकशास्त्रगोचरशुभाशुभादिलक्षणः । देशकालावत्र

निमित्तमप्युपलक्ष्यतः। तेन देहमनोगता निजा आगन्तवश्च दशा-विशेषा गृह्यन्ते। एवं देशकालनिमित्तानि गच्छन्ति-व्याप्नुवन्तीति तथाविधा व्यवहाराः-ऐहिकामुष्मिकधर्माधर्मविषयकाः स्वाभाविकाश्च मनोवाक्कायव्यापाराः तान् अनुगता अनुबद्धाः आत्मनः-स्वस्य गान्धिन इति भावः। सत्ता-सद्भावः। मताचारपरिष्करणस्योपज्ञातृत्वेन मार्गदर्शकत्वेन प्रचारकत्वेन च प्रायो नव्यशिक्षितैः सत्कारपूर्वकमभ्युपगतोयं महात्मा नवीनलोकव्यवहारानुस्यूतमात्मानं बिभर्तीत्यभिप्रायः। इदमीश्वरपक्षेपि योजनीयम्। जगद्व्यवहारस्याधिष्ठानमुपादानं साक्षी चेति विकल्पितस्य ब्रह्मण एव रूपमीश्वरो नामेति प्रसिद्धं तद्विदामिति यावत्। मितं=अनुमितम्। अस्य, ईश्वरसाम्यं=ईश्वरतुल्योयमित्युल्लेखः। हा=कष्टमिति वक्ष्यमाणविपत्तिस्मरणं। अद्य=अस्मिन् दिने। परमायाहतिना=परस्य-शत्रोः, मायया-कूटप्रयोगेन, या आहतिःशस्त्रपातनं, तेन इति गान्धिपक्षे। ईश्वरपक्षे तु परया मायया, आहतिः-परिच्छेदनं, तेनेत्यर्थः। पूरितं=अन्यूनं कृतमिति भावः। माया हि परा चापरा चेति द्विधा। अविद्यानाम्नी अपरमाया जीवोपाधिः। परमाया ईश्वरोपाधिः। मायापरिच्छिन्नत्वप्राप्त्या गान्धिन ईश्वरसादृश्यम्। दिनेस्मिन् पूर्णं भवतीति श्लेषोपस्थापितोर्थः। इह लोके गौणं तस्येश्वरत्वमद्य शरीरत्यागेन मुख्यं सायुज्यमुक्तिरूपं सम्पन्नमिति व्यज्यते॥

अथ पूषणि सर्वजिन्मृगासिनि "जीवानशनाङ्किते" कलौ।
उदितः क्षयपक्षपश्चमः परुषो दैत्यगुरोः स वासरः॥ १४॥

अथ तन्निर्वाणदिनं निर्दिश्य तद्गतमशुभलक्षणं वस्तुदृष्ट्या कविदृष्ट्या च वर्ण्यते-अथेति॥ अथेत्यत्र प्रकृतान्तरारम्भकथनम्।

पूरणि सूर्ये । सर्वजिन्मृगासिनि = सर्वजिदिति संवत्सरसंज्ञा । मृग इति राशिनाम । तथा सर्वजिद्वर्षस्य मृगे-मृगमासे भास्ते-तिष्ठतीति सर्वजिन्मृगासिनि । "जीवानशना"ङ्किते = जीवानां—प्राणिनां अनशनेन-आहाराभावेन । धनधान्यादिदौर्लभ्यादित्यर्थः । तदुक्तमस्य वत्सरस्य लक्षणे—यथा "उद्यतो वर्षणे मेघो जलं नैवोपजायते । महार्घं सर्वजिद्वर्षे सर्वमेव वरानने!" इति । जीवानशनपदस्याक्षराङ्कलक्षिते 5048 तमे इति चाभिप्रायः । कलौ = कलिवत्सरे । मृगमासान्तर्गते हि पौषमासे उत्तरायणमारभ्यते । यत्र सौम्यानामोजस्कराणां गुणानां क्षयो भवति । तदुक्तं "दिवाकरस्यादानमुत्तरम् । आदानं च तदादत्ते नृणां प्रतिदिनं बलम् । तस्मिन्नत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षा मार्गस्वभावतः । आदित्यपवनाः सौम्यान् क्षपयन्ति गुणान् भुवः" इति । अनेनाशुभकालारम्भः सूचितः । क्षयपक्षपञ्चमः = कृष्णपक्षपञ्चमतिथिरूपः । इदमप्यन्धकारं भाविनमाक्षिपति । परुषः = कर्कशः, वक्ष्यमाणात्याहिताश्रयत्वात् । दैत्यगुरोः = शुक्रस्य । वासरः = दिवसः । आसुरकर्मानुकूलत्वमनेन सूचितम् । उदितः = प्रादुर्भूतः । भारतभूमण्डलस्यापत्करः कोपि कालविपर्यास आरब्ध इति भावः ॥

अयथापुरमुत्पतच्छिवाशिवभोभोरवपूरिताम्बरः ।
कटुकौशिककण्ठनालनिर्गलिताक्रन्दविशेषभीषणः ॥ १५ ॥

अथ षड्भिः श्लोकैः प्रकृतानुगुणं दुर्निमित्तं वर्ण्यते—अयथापुरमिति ॥ अयथापुरं = अभूतपूर्वं यथा भवति तथा । अयथा. च्छिवाशिवभोभोरवपूरिताम्बरः = उत्पतता—उच्चैः धावमानेन, शिवानां जम्बुकीनां, अशिवेन—अमङ्गलरूपेण भोभोरवेण । तस्या-मङ्गलत्वमुक्तं "भो भेति शिवा भयङ्करी भो भो व्यापदमा[illegible] "

इति बृहत्संहितायां। पूरितमम्बरमाकाशो यस्मिन्निति पूर्वश्लोकस्थवासरशब्दस्य विशेषणम । कटुकौशिककण्ठनालनिर्गलिताक्रन्दविशेषभीषणः = कटुः—परुषः, कौशिकस्योलूकस्य, कण्ठनालान्निर्गलितः—प्रवृत्तः, आक्रन्दः—रोदनप्रायः शब्दः तेन विशेषभीषण इति भयङ्करः। इदमपि वासरविशेषणम्। प्रसिद्धमेतद्दुर्निमित्तमिति ॥

परुषप्रतिकूलमारुतोद्धतधूलीपटलातिधूसरः ।
कलि-कालभुजङ्गफूत्कृतज्वलिताकम्पितसर्वदिक्तटः ॥ १६ ॥

परुषेति ॥ परुषप्रतिकूलमारुतोद्धतधूलीपटलातिधूसरः = परुष.—खरः, प्रतिकूलः—अभिमुखः, मारुतः—वायुः तेन उद्धतं उत्क्षिप्तं, धूलीपटलं—पांसुजालं, तेन अतिधूसरः—अत्यन्तकर्बुरः। मूर्तद्रव्यगोचरोयं वर्णविकारो वासरे आरोपित एव । कलिकालभुजङ्गफूत्कृतज्वलिताकम्पितसर्वदिक्तटः = कलिरेव कालभुजङ्गः—कालसर्पः, तस्य फूत्कारेण, ज्वलितं—दीप्तं, आ समन्तात्, कम्पितं—चलितं सर्वदिक्तटं यस्मिन् वासर इति विग्रहः । कलौ कालभुजङ्गत्वं दिशां ज्वलितत्वं कम्पितत्वं च कल्पितं, आकस्मिकानिष्टशंसिदुर्निमित्तत्वेन भयङ्करत्वद्योतनार्थम् ॥

उदयाद्रितटस्थकण्टकक्षतरक्ताधिकलोहितारुणः ।
हरता बत येन भारतश्रियमत्याहितमाहितं भुवि ॥ १७ ॥

उदयेति ॥ उदयाद्रितटस्थकण्टकक्षतरक्ताधिकलोहितारुणः = उदयगिरेस्तटे स्थितानां कण्टकानां क्षतेभ्यः स्रुतं रक्तं, तेन अधिकलोहितवर्णः अरुणो यस्मिन्निति पूर्वाधिकशोणितवर्णत्वमादित्ये कल्पितम् । कण्टकेन क्षुद्रशत्रुरूपार्थान्तरद्योतकेन कृताद्व्रणाद्रक्तस्रवणं तत्र हेतुत्वेनोपात्तं च वक्ष्यमाणकथाव्यञ्जकम् ।

भारतश्रियं "इन्त्यायाः" संपदं, स्वातन्त्र्यादिसर्वश्रेयोनिदानभूतां गान्धिनो मूर्तिमिति भावः। हरता = बलादाच्छिन्दता, येन वासरेण, तदाश्रयस्य कर्मणस्तत्कर्तृत्वारोपः। भुवि = सर्वत्र लोके। अत्याहितं = महाभीतिप्रदं कर्म। आहितं = उत्पादितम्। बतेति खेदे॥

"अवितर्कितमष्टदिक्तटस्फुटनव्यग्रमदृष्टदुष्क्रमम्।
अधरोत्तरणं भुवः किमप्यशुभं संप्रति संभविष्यति" ॥ १८ ॥

इति क्वापि समष्टिचेतनापरिणामोग्रविमर्दघोषणा।
परितो विरलालयं प्रतिध्वनिताऽऽशान्तदशामशातयत् ॥१९॥

वक्ष्यमाणाया विपत्तेः सर्वलोकभयङ्करत्वात्तद्धेतोरपि समष्टिचैतन्यरूपादीश्वरादेव प्रवृत्तिं सम्भाव्य तत्संबद्धो विपरिणामपतत्पद्यार्थप्राय इति तथा वर्ण्यते। अवितर्कितमिति॥ अवितर्कितं = अचिन्तितपूर्वम्। अष्टदिक्तटस्फुटनव्यग्रं = अष्टानां दिशां, तटानि = प्रान्तदेशास्तेषां स्फुटने-ध्वंसने, व्यग्रं = सत्वरम्। अदृष्टदुष्क्रम = अदृष्टपूर्वो दुष्टश्च क्रम-आरम्भो यस्येति, कारणस्य दुर्निरूपत्वात् पापात्मकत्वाच्च। भुवः = भूलोकस्य। अधरोत्तरणं = अधार्मिकस्य पापिनो नीचस्य चोत्कर्षः सुकृतिनां चापकर्ष इत्यत्यन्तविपर्यासकरम्। किमपि = अनिर्वचनीयमाकस्मिकं च। अशुभं = अमङ्गलं कर्म। संप्रति = अधुना। संभविष्यति = अविलम्बेन लक्ष्येत इत्यर्थः। पतत्पद्यस्य तात्पर्यार्थोऽनन्तरपद्यगतेन "इति" शब्देनान्वेति॥

इति = एवंविधा। क्वापि = कार्यानुमेयत्वादनिर्वचनीया। समष्टिचेतनापरिणामोग्रविमर्दघोषणा = अन्तर्यामित्वेन जगति सर्वत्र

विद्यमानस्येश्वरचैतन्यस्य, परिणामः-अवस्थाविपर्यासः, तेनोग्रस्तीव्रो, विमर्दस्तस्य घोषणा = उच्चैराख्यानम् । अशुभकर्मण उक्तपूर्वस्य हेतुरीश्वरचोदनायाः स्वतन्त्रः परिपाक एवेति भावः । परितो विरलालयं = विरलालयप्रदेशं सर्वतोभिव्याप्यप्रतिध्वनिता सती । "अत्याहितमुपस्थितमिति" दुर्निमित्तैः स्पष्टमुपलक्षिते तस्मिन्नवस्थान्तरे तत्कारणभूतेश्वरेच्छाघोषप्रतिध्वनित्वमारोपितं । आशान्तदशां = सर्वथा शान्तिमतीमवस्थाम् । महात्मसान्निध्यादिति भावः । अशातयत् = अच्छिनत् । शान्तिप्रधाना विरलालयान्तर्बहिर्भागा अस्मिन् समये भयशोकादिजनकस्य कस्यापि विकारस्य पूर्वरूपमबिभ्रन्निति भावः ॥

विरलालयगा महात्मनः प्रियशिष्या जगदुःसमुत्थिताः ।
निजवामविलोचनांसयोः स्फुरणं स्वप्नकथाश्च भीषणाः ॥

विरलालयेति ॥ विरलालयगाः = विरलालयवासिनः, महात्मनः = गान्धिनः । प्रियशिष्याः = अन्तरङ्गभूता अन्तेवासिनः । समुत्थिताः = प्रातः सुप्तोत्थिताः । निजवामविलोचनांसयोः = वामनेत्रस्य वामस्कन्धस्य च । स्फुरणं = कम्पनम् । भीषणाः = हिंस्रजन्तुभिः प्रेतैश्च पीडनमाह्वानं चेत्यादिरूपाः । स्वप्नकथाः = स्वप्नेनुभूतान् वृत्तान्तान् । जगदुश्च = अकथयंश्च । वामनेत्रस्य वामस्कन्धस्य च स्फुरणं भीषणस्वप्नदर्शनं च मृत्युं तच्छ्रवणं च सूचयतीति लोके प्रसिद्धम् ॥

अथ वृत्तनिशान्तिमक्रियं चरितस्नानजपार्चनं मुनिम् ।
निजलेखनकार्यदर्शिनः कृतहस्तास्तरसोपतस्थिरे ॥ २१ ॥

अथेति ॥ अथेति = प्रस्तावान्तरसूचनार्थं । वृत्तनिशान्तिमक्रियं = वृत्ता-अतीता, समापितेत्यर्थः, निशान्तिमा-निशाया-रात्रे-

रन्तिमा-अन्तकालसंबद्धा, प्राभातिकीत्यर्थः। क्रिया-अवश्यकार्यं निर्गशौचादिकं यस्येति। चरितस्नानजपार्चनं = चरितानि-आचरितानि स्नानजपपूजाकर्माणि नित्यमनुष्ठीयमानानि येन तथाविधम्। मुनिं = जितेन्द्रिय, महात्मानमिति शेष.। कृतहस्ताः = चिराभ्यासेन प्रकृतकार्ये लब्धपाटवाः। निजलेखनकार्यदर्शिनः = स्वकीयं पत्रप्रतिपत्रलेखनात्मकं कार्यं पश्यन्तीति तथा तत्र नियुक्ताः शिष्या इत्यर्थः। तरसा = सत्वरं। उपतस्थिरे = उपागच्छन्। दैनंदिनकार्यपरिपाटीमनुसृत्य लेखनधूर्वहा शिष्याः स्वान्तिकमागता इति भावः॥

भिषजः किल सौखसुप्तिकाः परिचर्यारसिकाश्च कन्यकाः।
सुहृदोतिथयश्च "बाप्पुजी"क्षणकामाः क्रमशः समागमन्॥

भिषज इति॥ "सुखेन सुप्त वा" इति प्रातरुत्थाय ये पृच्छन्ति ते सौखसुप्तिकाः (ठक् प्रत्यय) इति तथाविधाभिषजो वैद्या.। महात्मन स्वास्थ्यसंरक्षणे व्यापृतास्ते तदाहारनिद्रादिषु दत्तावधानाः सह वसन्तीति किलशब्देन द्योतितम्। परिचर्यारसिका कन्यकाश्च = तत्परिचरणे स्वारस्येन प्रवृत्ता वक्ष्यमाणा "मनुगान्धि"प्रभृतय कन्यका.। सुहृदो = मित्राणि, बाप्पुजीक्षणकामा. = "बाप्पुजी"ति महात्मन. पूज्यताशंसिदेशप्रसिद्धं नाम, तस्य महात्मन ईक्षण कामयन्त इति तथाविधाः। अतिथय. = आगन्तुका', देशान्तरादागता इत्यर्थः। क्रमश समागमन् = आदौ भिषजस्ततः कन्यकास्तत सुहृदोतिथयश्च समागता इति भाव.॥

त्वरितप्रतिलेख्यपत्रिकाः परमानीय तदालिखत्स्वयम्।
अपि तस्य तु जीवसाक्षिणि प्रतिभात किमपीति वेत्ति कः?॥

त्वरितेति ॥ त्वरितप्रतिलेख्यपत्रिकाः = सत्वरं प्रतिलेखनमपेक्षमाणानि पत्राणि । परं = केवलं । विलम्बक्षमाणि पृथक्कृत्येत्यर्थः । आनीय = उपानीय । तदा = तस्मिन् काले । स्वयं अलिखत्, न तु यथापूर्वं शिष्यैरलेखयदित्यर्थः । तेन तत्कार्ये विलम्बासहत्वं महात्मनाभिप्रेतमिति सूचितम् । तत्र हेतुः सम्भाव्यते अपि तस्येत्यादिना-वक्ष्यमाणस्वकीयमहाप्रस्थानं सामान्याव्यक्तरूपेण दैवात्तदन्तःकरणसाक्षिचैतन्येन गृहीतं वा स्यादिति । तस्य = महात्मनः अनन्यसाधारणनैर्मल्यादिविशिष्टे जीवसाक्षिणि = जीवस्य द्रष्टृदृश्यसंयोगवियोगादिरूपं, कर्म प्राचीनं नवीनमव्यक्तं व्यक्तं च, संस्काररूपेण यत्र निलीनमवतिष्ठते स्मृत्यादिरूपेण कचित्प्रकाशते च स एव जीवसाक्षी । जन्मान्तरकृतस्य कर्मणः समष्टिप्रपञ्चव्यापिन ईश्वरसङ्कल्पस्य च दैवात्तत्र प्रतिभानं व्यष्टिप्रपञ्चे तत्कार्यस्वरूपानुभवश्च प्रकृतिनियतो भाव एव । निर्मलधियां महात्मनामन्तःकरणे विशेषतस्तादृशं प्रतिभानमवश्यं सम्भावनीयम् । तथा, किमपि = अनिर्वचनीयरूपं वस्तु । प्रतिभातं अपि = प्रबुद्धं किमित्युत्प्रेक्ष्यते । संभावनैवेयं नैतावता निर्णय इति विशदयति । को वेत्ति = को जानाति । महात्मनः स्वयं प्रवृत्तः संरम्भोऽस्माकं हेतुचिन्तामतीत्य वर्तत इति भावः ॥

स्नपिता सुकृतेन, तक्षिता तपसा, तत्त्वदृशा च संस्कृता ।
महतां मतिरप्यगलभते स्थलकालान्तरितेऽपि वस्तुनि ॥ २४ ॥

महात्मनां बुद्धौ भविष्यतोप्यर्थस्य प्रतिभानमुपपन्नमेवेत्युक्तसंभावनां द्रढयति स्नपितेत्यादिना—सुकृतेन = अतीतवर्तमानजन्मकृतेन पुण्यकर्मणा, स्नपिता = क्षालनेनेव निर्मलीकृता । तपसा = विषयपरित्यागप्रधानेन तीव्रात्मनियन्त्रणेन शस्त्रेणेव । तक्षिता =

छेदितस्थौल्या, सूक्ष्मतरतत्त्वस्पर्शानुकूलं सूक्ष्मत्वं प्रापितेत्यर्थः। तत्त्वदृशा = तथा जीवेश्वरजगतामधिष्ठानभूतं निर्विशेषं तत्त्वं पश्यतीति तथाविधया दृष्ट्या, संस्कृता = व्यावहारिकव्यवस्थाया मिथ्यात्वबोधस्तदधिष्ठानस्य सर्वसमस्य सत्यत्वनिर्णयश्च बुद्धेः परमः संस्कारः तत्समवेता। महतां = महात्मनां, प्रतिपत् = बुद्धिः, स्थलकालान्तरिते = देशान्तरिते कालान्तरभाविनि, वस्तुन्यपि = विषये। प्रगल्भते = ग्रहणसमर्था भवति। पुण्यकर्मानुष्ठानेन रागद्वेषादिमालिन्यमुक्ता त्यागाभ्यासेन विषयलोभक्षयादन्तरन्तःप्रवेशसमर्था सर्वाधिष्ठानतत्त्वव्युत्पत्तिमती च क्वचिद्देशेनावृतं कालेन विप्रकृष्टं चार्थं समीपस्थवर्तमानरूपमिव गृह्णातीति भावः॥

परिदृष्टपरावरस्य तद्विमलं तस्य मनोऽस्तसंशयम्।
अपि शान्तमदृष्टवैभवादरतिग्रस्तमिवाद्य वीक्षितम्॥ २५॥

अन्तःकरणसाक्षिणि भात तद्विपत्तिबीजं महतामपि स्वभावविपर्यासं जनयतीति तथात्र वर्ण्यते—परिदृष्टेति॥ परिदृष्टपरावरस्य = परमन्यत्सर्वं अवरं असारं यस्मादिति परावरशब्देन सर्वोत्कृष्टः परमात्मैवोच्यते। स परिदृष्टः सर्वत्रानुभूतो येन। तस्य महात्मनः। विमलं = निर्मलं, निष्कामतया कर्मलेपरहितमित्यर्थः। अस्तसंशयं = सर्वसंशयहीनं। नित्यानित्यसारासारादिविशेषाणामात्माद्वैतरूपत्वनिश्चयादित्यर्थः। तत् = चिन्ताविषादादिरहितत्वेन प्रसिद्धम्। मनः = हृदयं। शान्तमपि = स्वतः प्रशान्तमपि, कृतकृत्यतया लोभाभावाच्च। अदृष्टवैभवात् = भवितव्यतायाः प्रभावात्। अद्य = अस्मिन् दिने। अरतिग्रस्तमिव = अरतिः—स्थानासनशयनादिष्वनिच्छा, तया ग्रस्तं = आविष्टं, इवेति तथाविधस्तस्य मनोविकारो न दृष्टपूर्व इति द्योतनार्थम्। अत एव वीक्षितं = लक्षणै-

रालोकितं, अन्यैरिति भाव । परावरे दृष्टे संशयनाशो, हृदयग्रन्थिभेद, कर्मक्षयस्तेन विषयरतिविलोपश्च जीवन्मुक्तानामनुभव श्रुतिप्रस्तुत अनेनानन्तरश्लोकेन च वर्ण्यते । तेन चानासक्तियोगसस्कृत तस्य मन इति द्योतित भवति ॥

स्थितमासितमुत्थितं क्वचिच्चलितं चाप्यविशिष्टहेतुकम् ।
तदमन्यत कर्मसक्षये हृदयग्रन्थिविभेदलक्षणम् ॥ २६ ॥

अरतेरेवप्रकारो वर्ण्यते स्थितमिति ॥ अविशिष्टहेतुकं=हेतुविशेषरहितं यथा तथा क्वचित् स्थित, आसित, उत्थित, चलित चापीत्यन्वय. । स्थानासनोत्थानचङ्क्रमणानि तदुपलक्षितानि च दानादानभाषणादीनि तत्तदुचितहेतुप्रयुक्तानि नाभवन्नित्यर्थ. । कर्मसक्षये--जीवस्वरूपसमवेतस्य सञ्चितकर्मण फलेच्छापूर्वमाचरितस्यागामिकर्मणो बीजरूपेण स्थितस्य च क्षये जाते, परावरात्मदर्शनादित्यर्थ । तत् = अरतिकृत विचेष्टितम । हृदयग्रन्थिविभेदलक्षणं=नराणा हृदय हि कर्मवासनाभिर्ग्रथितमिव स्थितम । अपरिच्छिन्नात्मानुभवात्तु तत स्वय भिद्यते । ग्रन्थिभेदेन हृदयस्य शून्यत्वमिव जायते । कर्मणो हेतौ स्वरूपे चैव शिथिलीभूते व्यवहारेष्ववश्यमरतिर्भवतीति ग्रन्थिभेदलक्षणमेव तदिति । अमन्यत=समभाव्यत । अन्यैरिति भाव । हृदयग्रन्थिभेदप्रस्तावोयमनन्तरभावि तथाविधमस्याहित ध्वनयति ॥

अनिमेषमलक्ष्यदृष्टिस्तत्नयन निर्वृततारक क्वचित् ।
समलक्ष्यत सम्मुखापतद्विषयस्पर्शचिरायितेन्द्रियम् ॥ २७ ॥

बाह्यविषयेभ्यो निवृत्तस्य चिन्ताविमुक्तस्येवान्तर्मुखस्य तस्य तादात्विकानामनुभावाना मध्ये चक्षुषो निष्पन्दतादिरूप वैलक्षण्य मत्र वर्ण्यते । अनिमेषेति ॥ तन्नयन=तस्य गान्धिनो नेत्रम् ।

अनिमेषं = निमीलनक्रियारहितम् । अलक्ष्यवृत्ति = दृश्यमाने गुणे तदाश्रयद्रव्ये वा लक्ष्ये वर्तते तिष्ठति, इदमेवं रूपमिति विशेषतो गृह्णातीत्यर्थः, तथा न भवतीत्यलक्ष्यवृत्ति । निर्वृत्ततारकं = विषय-विशेषस्पर्शहीनत्वादस्पन्दमाना तारका यस्य तत् । क्वचित् = कुत्र-चिद्विषये । संमुखापतद्विषयस्पर्शचिरायितेन्द्रिय = संमुखे-अभि-मुखं आपततीति तथाविधस्य विषयस्वरूपस्य तदाश्रयद्रव्यस्य वा, स्पर्शे = ग्रहणे, चिरायितं = विलम्बितं, प्रयत्नान्तरापेक्षयेत्यर्थः, इन्द्रियं दृष्टिद्वारा प्रवर्तमानं मनश्चैतन्यं यस्य तादृशम् । सम-लक्ष्यत = अदृश्यत, अन्यैरिति भावः । जीविते नैराश्यं निर्वेदं चायमर्थः सूचयति ॥

उपदेशकथा च नाचलत् पदवाक्यार्थविशेषभासुरा ।
नवराष्ट्रियधर्मयोगसङ्गतगीतोपनिषद्विराजिता ॥ २८ ॥

उपदेशेति ॥ पदवाक्यार्थविशेषभासुरा = पदानां वाक्याना-मर्थानां च विशेषोऽसाधारणचमत्कारकारित्वं तेन शोभमाना । नवराष्ट्रियधर्मयोगसङ्गतगीतोपनिषद्विराजिता = नवस्य स्वतन्त्रभा-रते स्वीकरणीयस्य, राष्ट्रियधर्मस्य-राज्यभरणतन्त्रपद्धतेः, योगः-संबन्धसौष्ठव, तत्र सङ्गताभ्यां—आनुगुण्येन घटिताभ्यां, गीतोप-निषद्भ्यां—तदुपदिष्टवचनाभ्यामित्यर्थः, विराजिता-शोभिता । उपदेशकथा च = उपदेशात्मक उपन्यासश्च । नाचलत् = न प्राव-र्तत । वक्तव्यशेषाभावात् प्रयोजनाभावाद्वैराग्याद्वैवाश्चेति भावः । तत्र हि गान्धिनिवासे शिष्येभ्यः स्वदर्शनार्थमागतेभ्यश्च देशक्षेमो-पयोगिन्यात्मसंस्करणप्रकारदर्शिनी च महात्मन उपदेशकथा यथा-वसरं निर्वर्त्यते । तत्र "कर्मण्येवाधिकारस्ते", "योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय" इत्यादीनि गीतावचनानि "ईशा-

वास्यमिदं सर्वं यत् किञ्चिज्जगत्यां जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मागृधः कस्यस्विद्धनम" इत्यादीनि श्रुतिवाक्यानि च प्रसङ्गानुसारेण प्रस्तूयन्ते । भारतभूतलमेतत् प्रशान्तस्वस्थयाह्याभ्यन्तरं भूत्वा सर्वतः प्रगल्भतामिति सुदृढमपि तस्यौत्सुक्यमवसरेऽस्मिन् प्रक्षीणमित्यनेन प्रत्यायितं भवति ॥

न चखाद फलानि पूर्ववत् न पपौ छागपयश्च संभृतम् ।
न गिरा स वधूर्व्यनोदयत् न च बालान् बत पर्यलालयत् ॥

सः = महात्मा, पूर्ववत् = यथापूर्वं, फलानि = स्वादुपारेवत (Orange) द्राक्षादीनि, न चखाद = नाभक्षयत् । संभृतं = यथेष्ट संपादितं । छागपयः = अजाक्षीरं । न पपौ = नापिबत् । वधूः = स्नुषाप्रभृतीः । गिरा = सरसक्रीडालापेन । न व्यनोदयत् = नाह्लादयत् । बालान् न पर्यलालयच्च = बालकपरिलालनं च नाकरोत्, बतेति खेदे । फलाहरणमाजक्षीरपानं बालवधूविनोदनं च प्रतिदिनमवसरेषु क्रियमाणमकस्माद्‌द्योपेक्षितमित्यर्थः ॥

"मम वीरमृतिर्वरं भवेद्वधशूलान्नलिकास्त्रतोपि वा" ।
इति योगदशामुना कदाप्युदितं ; तन्मुहुरद्य संस्मृतम् ॥३०॥

तस्य दिनचर्यासुदासीनतां विपर्यासं चाकस्मिकमेवमवेक्ष्य तत्रान्ते वसन्तो जनाः तन्मनोगतं किमिति चिन्ताविष्टा महात्मनोक्तं किमप्यस्मरन्निति वर्ण्यते—ममेति ॥ वधशूलात् = शूलारोपणेन वधः—विशिष्य राजद्रोहमहापराधिषु पुरा यः प्रयुक्त आसीत् तस्माद्वधशूलात् । नलिकास्त्रतः = नलिका नाम गोलकक्षेपणोपयोगिनालरूपं यन्त्रं, तदन्तरालान्निपात्यमानमायसगोलकं च नलिकास्त्रमित्युच्यते । अनेनापि राजविद्विष्टा हन्यन्ते । दासचश्च

पुरतः पृष्ठतो वा पतदस्त्रं प्रयुञ्जते। स्वयंवृतमृतीनां सिद्धानां पतयोरन्यतरेण जाता मृतिः वीरमृतिः=वीरोचितो मृत्युः । मम भवेत् =भविता, वरं=मरणप्रकाराणां मध्ये स्वस्यैतदुभयं प्रियमित्यर्थः। "वरं क्लीबे मनाक् प्रिय"मित्यमरः। इति योगदृशा=एवमतीन्द्रियज्ञानवता गान्धिना । कदापि=कदाचित् पूर्वं । उदितं=उक्तं। तत्=वचनं। अद्य=अस्मिन् दिने। मुहुः=अनेकशः। संस्मृतं=तत्संबद्धैः शिष्यादिभिरित्यर्थः। तथाविधमस्याहितमधुना संभविष्यति चेति भीतास्तदन्तिकस्था इति भावः॥

अविनाशमभौतिकं महद्वपुरस्मीति यदुक्तमन्यदा ।
तदनुस्मृतमैहलौकिकग्रहशैथिल्यनिबन्धनं जनैः ॥ ३१ ॥

अविनाशमिति ॥ अन्यदा=अवसरान्तरे । अविनाशं=नाशहीनं। अभौतिकं=पञ्चभूतविकारव्यतिरिक्तं। महत्=अपरिच्छिन्नं। वपुः=मूर्तिः। अहं अस्मि=अदृश्ये सर्वसमे सूक्ष्मचेतनस्वरूपे ममाहमित्यभिमानः, न पुनः क्षणिके स्थूलदेह इति भावः। इति=एवं, यत् उक्त, गान्धिनेति शेषः। तत्=वचनं। ऐहलौकिकग्रहशैथिल्यनिबन्धनं=इहलोकसम्बन्धी यो ग्रहः-बन्धः तस्य शैथिल्यं-अदृढत्वं, अनास्थेत्यर्थः, तत् निबन्धनं-हेतुर्यस्येति। लौकिकजीवितरसे विरक्त्या तथोक्तमिति जनैः=अन्तिकस्थैः, अनुस्मृतं=आलोचितमित्यर्थः। वर्तमानं तस्यौदासीन्यं जनैरित्थं व्याख्यातमित्यभिप्रायः॥

इति हेतुविहीनमाकुलव्यथितास्वस्थपरस्परैर्जनैः ।
कथमप्यतिवाहितं दिनं सविता चास्तमयोन्मुखोऽभवत् ॥

एवं तस्यारतेरौदासीन्यस्य च वर्णनमुपसंहरति—इतीति ॥ इति=एवंप्रकारेण, हेतुविहीनं=अकारणं यथा तथा, आकुल-

व्यथितास्वस्थपरस्परैः = आकुलं-अनवधानं, व्यथितं-दुःखितं, अस्वस्थं = अशान्तं च, परस्परं-अन्योन्यं, येषां तैः । जनैः = तदालयस्थैः, तत्र सर्वे सममस्वस्था अभवन्निति भावः । दिनं = वासरः । कथमपि = क्लेशेन । अतियापितं = क्षपितं । सविता च = सूर्यश्च । अस्तमयोन्मुखः = अस्तं जिगमिषुः । अभवत् । सवितुरस्तमयोक्तिरनन्तरां विपत्तिं सूचयति ॥

जनतापनिवृत्तिहेतुतामतिसम्मानितमित्रविप्लवे ।
चरमाद्रितटस्थगैरिकच्छविलिप्ताम्बुदखण्डशोणिते ॥ २३ ॥

अस्तमयावसरस्त्रिभिः पद्यैः वर्ण्यते। तृतीयपद्यस्थस्य "समये" इति पदस्य विशेष्यत्वं समस्तपदानां विशेषणत्वं च ज्ञेयम् । जनतापनिवृत्तिहेतुतामतिसम्मानितमित्रविप्लवे = जनानां तापस्य निवृत्तौ हेतुतामत्या-हेतुरित्यभिप्रायेण, सम्मानितः-अभिनन्दितः, मित्रविप्लवः-सवितृविनाशः, यस्मिंस्तथाविधे। सर्वकल्याणकाङ्क्षिणो लोकमित्रस्य, महात्मनो विपत्त्या हन्तात्र भारते सन्तापशान्तिमिच्छन्ति केचिदिति वस्तु व्यज्यते । "हेतुतामति"शब्देन मिथ्याकल्पितं तस्य तापशमहेतुत्वमिति द्योतितं च । चरमाद्रितटस्थगैरिकच्छविलिप्ताम्बुदखण्डशोणिते = चरमाद्रितटस्थं—अस्तगिरिसानुस्थितं, गैरिकं—धातुविशेषः, तस्य छविः-कान्तिः तयालिप्तैः-तयोत्प्रेक्षितैः, अम्बुदखण्डैः—मेघशकलैः, शोणिते—रक्तीकृते । तथा पश्चिमदिशः शोणितलिप्तवद्दीपणत्ववर्णनमनन्तरभाव्यनर्थस्वरूपद्योतनार्थम् ॥

विरताखिलराज्यतान्त्रिकव्यवहारालयकार्यसंभ्रमे ।
रवितप्तदिगङ्गनाजनक्षणविक्षिप्तपयोधराम्बरे ॥ २४ ॥

विरताखिलराज्यतान्त्रिकव्यवहारालयकार्यसंभ्रमे = विरतः—प्रशान्तः, अखिलानां सर्वेषां, राज्यतान्त्रिकानां-राज्यं-राज्ञः कर्म प्रजापालनं तस्य तन्त्रं सिद्धान्तः तद्विदुरिति राज्यतान्त्रिकाः। उक्थादित्वात् ठक् । राज्यतन्त्रविदग्धाः सचिवा इत्यर्थः। तेषां व्यवहारः—देशकालदशानुकूलं भरणशासनसम्बन्धि प्रवर्तनम्। तदुपयोगिन आलयाः—न्यायविचारो, नियमनिर्माणं, कलाप्रचरणं, चिकित्सासंविधानं इत्यादि विषयेषु पृथक् पृथक् कल्पिता निलयाः। तेषु यानि कार्याणि—कर्तव्यानि, तेषु सम्भ्रमः—संरम्भः-यस्मिंस्तथाविधे समये इत्युत्तरपद्यगतेन पदेनान्वयः। सायंकाले राज्यकार्यालयेषु प्रवृत्तिविरामः प्रसिद्धः। वक्ष्यमाणमस्याहितमपि भरणकार्येषु स्तम्भनमिव जनयिष्यतीति सूचितम्। रवितत्तदिगङ्गनाजनक्षणांचक्षिप्तपयोधराम्बरे = रविणा—सूर्येण, ततैः, दिगङ्गनाजनैः—दिश एवाङ्गनाजनास्तैः, क्षणं-क्षणकाले, विक्षिप्त-वियोजितः, पयोधरो मेघः, यस्मिंस्तथाविधमम्बरं यस्मिन् समय इत्यर्थः। अङ्गनानां पयोधराम्बरस्योत्तरीयस्य विक्षेपणवचनमत्रवक्षस्ताडनावसरे संभाव्यमानत्वादासन्नशोकावेगसूचनं भवति ॥

अचिरप्रभविष्यदन्धतानियताग्रेसरदृग्विपर्यये ।
समये, समवर्तिमारुतद्रुतनिर्वापितसर्वदिक्तटे ॥ ३५ ॥

अचिरप्रभविष्यदन्धतानियताग्रेसरदृग्विपर्यये = अचिरेण प्रभविष्यन्त्या अन्धतायाः—सन्ध्याकालिकदृष्टिप्रतिरोधस्य, नियताग्रेसरः—निश्चितः पुरोगामी, यो दृग्विपर्ययः—विपरीतदर्शनं यस्मिंस्तादृशे। इदं चक्षुरिन्द्रियनाशात्मके रोगे पूर्वरूपमित्यायुर्वेदप्रसिद्धम् । समवर्तिमारुतद्रुतनिर्वापितसर्वदिक्तटे = समं-शीतोष्णं, यथा तथा वर्तमानेन मारुतेन वायुना, द्रुतं-शीघ्रं, निर्वापितानि—

शमितोष्णानि, आदित्यतेजः क्षशादित्यर्थः, सर्वदिक्तटानि—सर्वदिशां प्रान्तभागाः यस्मिन्निति तस्मिन् समये-काले दृशो-दर्शनस्य धर्मशास्त्रोपदेशस्य, विपरीतमाचरितं दृग्विपर्ययः—पापविशेषः । स च दुःखात्मकमन्धत्वं कर्तव्यमूढत्वं जनयिष्यतीत्यन्धताया निश्चितः पुरःसर इत्युक्तः । एतेनानन्तरभावि किञ्चित् पापं कर्म, तेनास्याहितं, ततश्च भारतीयेषु कर्तव्यमूढत्वं, कालचोदितः प्रज्ञाशौर्ययोः क्षयश्चावश्यं भावीति व्यज्यते ॥

विरलालयविस्तृताङ्कणोल्लसितप्रार्थनमण्डपे शुभे ।
मिलिता गुणजातिकर्मभिर्विविधाः पञ्चशताधिका जनाः ॥

तस्मिन् समये किं संभूतमित्युच्यते । विरलालयेति ॥ शुभे —मङ्गलेधूपदीपजपार्चनादिभिः पवित्रितत्वात् । विरलालयविस्तृताङ्कणोल्लसितप्रार्थनमण्डपे = विरलालयस्य विस्तृतं—विशालं, अङ्कणं—पार्श्वतः परिष्कृतं भूतलं, तत्र उल्लसितं—शोभितं, प्रार्थनमण्डपं—ईश्वरप्रार्थनोपयोगिमन्दिरं तत्र । गुणजातिकर्मभिः= गुणेन जात्या कर्मणा च, विविधाः—बहुविधाः नानागुणजात्याचारा इत्यर्थः, पञ्चशताधिकसंख्याका जनाः मिलिताः समागता इति भावः ॥

कृतपूर्वनिरन्नताव्रतक्षपितोपीहितसिद्धिबृंहितः ।
मदनाक्रमवन्ध्यतामितस्वहरिप्रार्थनसार्थकस्वधीः ॥ २७ ॥

तथा तत्र सन्निमिलितानां तात्कालिकश्चिन्ताविशेषः द्वाभ्यां पद्याभ्यामत्र प्रतिपाद्यते—कृतपूर्वेति ॥ कृतपूर्वनिरन्नताव्रतक्षपितः =कृतपूर्वेण—सन्निहितपूर्वकालाचरितेन, निरन्नताव्रतेन—उपवासेन, क्षपितोपि—कर्शितोपि । ईहितसिद्धिबृंहितः=इष्टार्थलाभेन

परिपुष्टः । 1948 जनवरि 19 तारिकायां कृतेनोपवासेन दिल्लीस्थ-माहम्मदविहारमोचनं महात्मना कारितमिति वस्त्वत्रानुसन्धेयम् । कर्शनं देहस्य बृंहणं तु जीवस्येति ज्ञेयम् । मदनाक्रमवन्ध्यतामित-स्वहरिप्रार्थनसार्थकत्वधीः = मदनस्य "मदनलाला" ख्यस्य, आक्रमः —'बॉंब'क्षेपणात्मकमाक्रमणं, तस्य वन्ध्यता—निष्फलता, तया मितं—अनुमितं, स्वहरिप्रार्थनस्य—स्वीयविष्णुभजनस्य, सार्थकत्वं —साफल्यं, तत्र धीः बोध , विस्रंभ इत्यर्थः यस्य स महामति-रित्युत्तरश्लोकेनान्वयः । मदनलालाख्यः कश्चिद् दुर्मतिः 1948 जनवरिमासैकविंशदिने, महात्मनो वपुषि बॉंबं प्राक्षिपत् । तच्चु-स्खलितलक्ष्यमफलं जातमिति वस्त्वत्रावगन्तव्यम् । हरिभजन-माहात्म्यादेवमापन्निवृत्तिरिति संभावितम् ॥

स महामतिरात्मदर्शनं क्षणमस्माकमिह प्रदास्यति ।
स्फुटयिष्यति चाद्भुतं बृहत्तरसंदेहनिरासमार्गणम् ॥ ३८ ॥

स महामतिः महात्मागान्धी, क्षणं = अल्पे काले, आत्मदर्शनं =स्वदर्शनं, इह = प्रार्थनवेदिकायां, अस्माकं प्रदास्यति = आत्मान-मस्मान् दर्शयिष्यतीत्यर्थः । किं च, अद्भुतं = असाधारणव्याख्या-नविशिष्टं, बृहत्तरसंदेहनिरासमार्गणं = बृहत्तराणां सन्देहानां—अहिंसावर्णाश्रमनव्यराज्यतन्त्रादिविषयकाणां, निरासः-परिहारः, तदर्थं मार्गणं—गवेषणं तत्प्रकारमित्यर्थः । स्फुटयिष्यति = प्रकाश-यिष्यति, उपपादयिष्यतीति भावः । बृहत्तरसं, देहनिरासमार्गण-मिति पदच्छेदे, स्वदेहत्यागहेतोः शस्त्रस्य स्फुटनं वक्ष्यमाणमनेन सूचितं भवतीति ज्ञेयम् । तत्रैवमर्थयोजना—अद्भुतमकारणमसं-भाव्यं च, बृहत्तरसं = महावेगं । "तरस्" इत्यसुन्प्रत्ययान्तस्य "तॄ" धातो रूपम् । "रंहस्तरसी तु रयः स्यदः इति वेगपर्याये-

प्समरः। महत्त्वं चात्र भीषणत्वातिशयनिबन्धनं बोध्यम्। मार्गणं =शरम्। "मार्गणं याचनेऽन्वेषे मार्गणस्तु शरेऽर्थिनि" इति हैमः। शस्त्रसामान्यवाचकेनाप्यनेनात्र नलिकास्त्रमेव विवक्षितं भवति। समासे...तरसन्देह इति परसवर्णः, व्यस्तपदे तु तस्य पदान्तविकल्पेन "...तरसं" इत्यनुस्वार एव॥

इति कौतुकतो दिदृक्षया विविधार्थप्रतिपत्तिलिप्सया।
नवभारतराष्ट्रियस्थितिप्रतिसंस्कारविधाबुभुत्सया ॥ ३९ ॥

इति = एवमालोच्य, कौतुकतः = सुखेन कालक्षेपायोपयुक्तमिति कौतुकात्, दिदृक्षया = मूर्तं माहात्म्यमिव पूज्यमानं गान्धिनं द्रष्टुमिच्छया, विविधार्थप्रतिपत्तिलिप्सया = नानाविधानां कार्याकार्य तत्त्वानां विज्ञानाभिलाषेण, नवभारतराष्ट्रियस्थितिप्रतिसंस्कारविधाबुभुत्सया = नवभारतस्य स्वातन्त्र्यलाभान्नूतनवद्भूतस्य भारतभूमण्डलस्य, राष्ट्रियस्थितेः—भरणतन्त्रव्यवस्थायाः, प्रतिसंस्कारः गुणाधानेन दोषनिर्हरणेन च प्रबलतरत्वापादनं, तस्य विधाः—प्रकारविशेषास्तासां बुभुत्सया–बोद्धुमिच्छया। लोकशास्त्रजातिगुणादीनधिकृत्य, राज्यतन्त्राणि विषयीकृत्य च महात्मा प्रतिदिनं प्रार्थनोपन्यासे हृद्यं भाषणं करोति; तच्छ्रवणौत्सुक्याद्बहवस्तत्रागच्छन्ति चेति भावः। 41 तमश्लोकस्थेन "समागताः" इति पदेन वाक्यस्यान्वयः॥

प्रभवो वणिजः पुराविदो भृतका राजसभाधिकारिणः।
द्विजवृद्धवयस्यदुर्बलाः विमताः क्रैस्तवनास्तिकास्तिकाः॥

शिखहिन्दुमहम्मदाः कृताकृतविद्या विविधाश्च योषितः।
मलिनामलवेषभूषणप्रतिभाश्चात्र समं समागताः ॥ ४१ ॥

कीदृशास्तथा समागता इति विव्रियते । प्रभव इति ॥ प्रभवः = धनिकाः, वणिजः = पण्यवृत्तयः, पुराविदः = पुराणज्ञाः, भृतकाः = भृत्याः, राजसभाधिकारिणः = राजकार्यालयेष्वधिकृताः, द्विजवृद्धवयस्युर्बलाः = द्विजा.—ब्राह्मणाः, वृद्धाः—वयोधिकाः, वयस्यास्तरुणाः, दुर्बला अशक्ताः विमताः = विविधमताचाराः, क्रैस्तवनास्तिकास्तिकाः = क्रिस्तुमतस्थाः, नास्तिका—निरीश्वरवादिनः, आस्तिकाः—तद्विपरीता॰, शिखहिन्दुमहम्मदाः = " सिक् " जातीयाः हिन्दवो महम्मदाश्चाकृताकृतविद्याः = विद्याभ्यासवन्तस्तद्रहिताश्च, विविधाः = नानावेषभाषागुणशालिन्यः, योषितः—वनिताः, मलिनामलवेषभूषणप्रतिभाः = वेषो भूषणं विज्ञानं च येषां मलिनं येषां च निर्मलं तदुभयविधाश्च, अत्र प्रार्थनमण्डपे । समं = समकाले विषमव्यवहारादिरहितं यथा तथा च समागताः = सम्मिलिताः । प्राय.सर्वानुग्राहकस्तत्रोपदेशः प्रचलतीत्यनेन व्यज्यते ॥

प्रतिवासरमित्थमत्र सम्मिलतां, पर्युषितेपि सङ्गमे ।
अविपन्नमनाविलं मिथः सरसं प्रेम किमप्यवर्धत ॥ ४२ ॥

प्रतिवासरं = दिने दिने । इत्थं = उक्तप्रकारेण । अत्र = अस्मिन् मण्डपे । सम्मिलतां = सङ्गच्छतां । सङ्गमे = सम्बन्धे । पर्युषितेपि = चिरावस्थितेपि । अतिपरिचितेपीत्यर्थः । अविपन्नं = अदुष्टं, नवीनमिव रसावहमित्यर्थः । अनाविलं = प्रसन्नं । विसंवादैरकलुषमित्यर्थः । मिथः सरसं = परस्परास्वादप्रियंभावुकमित्यर्थः । किमपि = असाधारणं, प्रेम = प्रणयः, अवर्धत = वृद्धिमगमत् । मताचारादिमूलतत्त्वबोधकस्य सर्वसमत्वप्रकाशकस्य महात्मन उपदेशमाहात्म्यादित्यर्थः ॥

गतपूर्वसमाजसंस्तुतव्यवहारार्थनिबद्धचर्वणाः ।
कतिचिन्नवधर्मसंहिताविषयप्रश्नविमर्शमादधुः ॥ ४३ ॥

महात्मना बहुशः प्रतिपादितान् प्राचीननवीनधर्मसंबन्धिनः परिष्कारानाश्रित्य, प्रार्थनमण्डपे सम्मिलितानां यथापूर्वं प्रवृत्ते वादे विशेषतस्तीक्ष्णत्वमद्य समपद्यतेति तद्वर्णनमारभ्यते । गत-पूर्वेति ॥ गतपूर्वसमाजसंस्तुतव्यवहारार्थनिबद्धचर्वणाः = गतपूर्वा-अतीताः, समाजाः—सम्मेलनानि, तेषु संस्तुताः—परिचिताः, व्यवहाराः—गान्धिनः श्रोतृणां च प्रवादाः, तेषां अर्थेषु—प्रतिपाद्येषु, निबद्धं—संसक्तं, चर्वणं—भूयोविचारात्मकं यैः तथाविधाः, कतिचित् केचन, नवधर्मसंहिताविषयप्रश्नं=नवानां धर्माणां संहिता उपदेशग्रन्थः, तस्य विषयः—प्रतिपाद्यं तत्र ये प्रश्नाः—पूर्वपक्ष-सन्देहवादरूपाः इत्यर्थः, तेषु विमर्शं—विचारणं, आदधुः—चक्रुः । सत्याग्रहाहिंसावर्णाश्रमदेवालयप्रवेशमाहम्मदसमयादिकं कालदे-शाद्यनुसारेण परिष्कृत्य, विपरिवृत्य च ग्राह्यमिति महात्मप्रभृतीना-मुपदेशस्तावन्नवीन एव । ततस्तत्प्रतिपादकोपदेशवाक्यान्यत्र नव-धर्मसंहिताख्यया निरदिश्यन्त । तेन विमर्शार्हत्वं तस्य द्योतितं भवति ॥

"समदर्शनमिष्यते विदां व्यवहारस्तु समो न शोभनः ।
अविरक्तदृशा ह्यपेक्षते ननु वर्णाश्रमधर्मयन्त्रणम्" ॥ ४४ ॥

विदां=लोकशास्त्रतत्त्वज्ञानां=विभिन्नरूपेषु पदार्थेषु सामा-न्यधर्मग्रहणं, इष्यते=अभ्युपगम्यते, समः व्यवहारः तु=जाति-गुणकर्मशीलशौचादिभिरभ्यासनिरूढैः परस्परविसदृशीमेव विप-र्यतिमनन्यभावेन बिभ्राणानां स्नानपानाद्यनन्तात्मको यो व्यवहार-स्त्रिविधकरणसंबन्धी चिन्तन भाषणगमनागमनादिरूपः तस्य सम-

भाव, न शोभन=न साधुर्भवति । अनादिवासनाचोदितेषु प्रकृत्यनुकूलेनाभ्यासेन दृढीकृतेषु तेषु प्रयुज्यमान समीकरण-प्रयत्नस्तावदपूर्वं विषमभावमुत्थापयेदित्यर्थ । तर्हि विषमव्यवहार-निमित्तक सामुदायिकयोगक्षेमभङ्ग कथ निवार्यत इत्यत्राह—अविरक्तदशेति ॥ अविरक्ताना—विषयासक्ताना दशा=अवस्था, इन्द्रियसुखव्यतिरेकेणात्मन स्थितिर्नास्तीति यत् प्राकृत जीवधारण तत्, वर्णाश्रमधर्मयन्त्रण=ब्राह्मणादयश्चत्वारो वर्णा, ब्रह्मचर्या-दयश्चत्वार आश्रमाश्च स्मृत्यादिप्रसिद्धा धर्मविशेषैर्विभक्ता तद्धर्म-मतिलङ्घ्य व्यवहरन्तो राज्ञा दण्ड्यन्त इति प्राचीन सम्प्रदाय । तादृश नियन्त्रणमपेक्षते=अवलम्ब्यावतिष्ठते । रागद्वेषाद्यव-खण्डितचित्ताना प्रजाना व्यवहारे समत्वमसाध्यमनर्थकर चेति भाव । ननु इति प्रतिवादिसबोधनम् ॥

"परिणामसहस्रदन्तुरो युगधर्मः परिवृत्तिमर्हति ।
विपदे कलहाय वा भवेत् प्रकृतिः सा पुरुषैरुपेक्षिता" ॥ ४५

वर्णादिधर्माणा तात्पर्यमन्यथान्यथा गृहीतमेतद्देशकालानुरूप व्यवहारे स्वीकर्तुमशक्यमयुक्तमनर्थकर चेति तत्परिवर्तन कार्यमिति पक्षान्तरमाह—परिणामेति ॥ परिणामसहस्रदन्तुर=परिणाम सहस्रेण—अनन्तेन परिवर्तनेन, दन्तुर—निम्नोन्नत, उत्कर्षाप-कर्षविपर्यास गत । युगधर्म=कृतत्रेतादियुगान्तरेषु प्रागनुष्ठितो धर्म । परिवृत्ति=एतद्देशकालाद्यनुसारेण विपर्यासन, अर्हति=क्षमते । धर्मपरिवर्तनमुपपन्नमेवेति भाव । सा प्रकृति=युगान्त रीयविध्यनुसारेण पालित कर्तव्यविशेषनिरूढ स्वभाव, पुरुषै=परीक्षणाधिकारिभिर्विचारशीलैस्तत्तत्कालिकैर्जननायकै, उपेक्षिता=यथा तथा वा भवत्विति परित्यक्ता सती, विपदे=दुर्भिक्षमीप

सर्गिकरोगः शत्रुपीडा चेत्याद्यापदे, कलहाय वा=जात्यादिनिबन्धने जीवितप्रकारे मिथः पृथग्भावप्रवणतया च आभ्यन्तरः कलहस्तस्मै, भवेत्=विपत्तिं कलहं च जनयिष्यतीत्यवश्यं धर्मपरिवर्तनं कार्यमिति भावः ॥

"क्वचिदस्तु रिपोरहिंसया प्रशमो व्यक्तिगते वधोद्यमे ।
मतविस्फुटिते मदोत्प्लुते सहनं कुत्र शमाय कल्पते" ॥ ४६ ॥

महात्मना उपदिश्यमाने सहनसमरात्मनि नव्ये अहिंसाव्रतयोगे कश्चिद्दोषमुत्थापयति, क्वचिदिति ॥ वधोद्यमे=वधारम्भे, व्यक्तिगते=व्यक्तिमाश्रिते, एकपुरुषाश्रिते, एकस्य स्वविरोधिजनं प्रति "अहमेनं हन्मी"ति जाते संरम्भ इत्यर्थः । क्वचित्=न सर्वत्र, अहिंसया=नव्यप्रकारकाहिंसाधर्मप्रयोगेन, "प्राणानपि त्यक्ष्यामि न तु सत्यप्रतिष्ठितात् धर्मात् प्रचलिष्यामी"ति दृढं निश्चित्य विरोधिकृतहिंसायाः सहनेनेत्यर्थः । एतेन हृदये विकसिते, धर्मबीजाङ्कुरणावकाशे लब्धे, रिपोः=घातुकस्य, प्रशमः=स्वाभिनिवेशस्य निन्द्यत्वं परपक्षस्य धर्म्यत्वं च बुध्वा हिंसाकर्मतो निवृत्तिः, अस्तु भवतु । क्वचिदस्तु इत्यस्वरसतयोक्त्या तादृशप्रशमस्यासाधारणत्वं सूचितं भवति । समष्टिगते तु वधोद्यमे नैवमित्याह—मतविस्फुटितेति ॥ मतानि—कैस्तवमाहम्मदादीनि तैर्हेतुभूतैः विस्फुटिते—विकसिते, अयथावद्गृहीतस्वमतधर्माः केचिन्मतान्तरीयाणां हिंसां स्वमतागमोपदिष्टं धर्मं मन्यन्ते । अतो मताभिमानो हिंसाहेतुतया वर्धत इत्यनुभवः । मदोत्प्लुते=मदेन=दर्पेण, उत्प्लुते—उद्धते । परमकाष्ठां गत इत्यर्थः । मतभेदस्पर्धया कार्याकार्यविस्मरणात् समुदायध्वंसनपरे हिंसाभिनिवेशे प्रवृत्त इति यावत् । सहनं=घातुकमनः प्रशमनायाहिंसाव्रतिनस्तत्पीडासहनसन्नद्धत्वं ।

कुत्र = कस्मिन् विषये फलाय = प्रतिपक्षप्रशमात्मकार्येत्यर्थः । कल्पते = समर्थं भवति? न कुत्रापि तद् सफलं भवेदित्यर्थः । तथा च नायमहिंसोपदेशः समुदायक्षेमकाङ्क्षिभिः स्वीकरणीय इत्यर्थः ॥

"यदकाममभेदभावनं तदहिंसेति महात्मनो मतम् ।
चिदुपाधिसमष्टिरञ्जिनी नवमी सिद्धिरियं हि कामधुक्" ॥

अहिंसा नामात्मनि समवाय—संबन्धेन निरूढः संस्कार एव, न तु परप्रध्वंसकर्मा—भावः केवलमित्युपपाद्योक्तदोषं परिहरति, यदकाममित्यादिना ॥ अकामं = स्वप्राणरक्षणे परप्रशमने वा योऽभिनिवेशस्तद्रहितं, अभेदभावनं = स्वस्य परस्य च व्यावहारिको जातिगुणकर्मादिकृतो यो भेदः तस्य परमात्मन्यारोपितस्य तत्त्वविवेकादप्रतिभाने, सर्वात्मैकत्वानुभवो भवति । तस्य भावनं—संस्कारः फलासक्तिरहिता सर्वसमत्वभावनेत्यर्थः । एवमात्मनि संस्कृते, रागद्वेषादिमालिन्यापगमात् शौचमास्तिक्यं दयादाक्षिण्यमनौत्सुक्यमित्यादयः, सात्त्विका भावाः प्रकाशन्ते । तत् = तादृशमात्मनो निर्मलत्वं । अहिंसा = भावरूपिणी ; हननक्रियाभावो नात्राहिंसालक्षणमिति, महात्मनः मतम् = महात्माभिप्रायः । चिदुपाधिसमष्टिरञ्जिनी = चेतनस्वरूपां सूक्ष्मशरीरसमष्टिं हिरण्यगर्भसंज्ञितां रञ्जयतिस्तत्सायुज्येनाप्यायत्यनुकूलयतीति तथाविधा । इयं = अहिंसा, नवमी = अणिमाद्यष्टमहासिद्धिव्यतिरिक्ता । सिद्धिः = अमानुषव्यवहारशक्तिः । कामधुक् हि = कामं दोग्धि—उपस्थापयतीति तथा भूता । "आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापःप्रविशन्ति यद्वत् । तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी"ति भगवद्गीतावचनमत्रानुसन्धेयम् । "बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः ...अहिंसा...भवन्ति भावाभूतानां मत्त एव पृथग्विधाः" इति

गीतावचने भावरूपेणैवाहिंसा निर्दिष्टा । भूतेषु तत्संपत्तिश्चेश्वराद्भवतीति च स्पष्टम् । अकामस्य कामप्राप्तिर्नाम समुद्रस्य नदीजलप्राप्तिरिव सङ्गवर्जितमौत्सुक्यरहितमविकारजनकं च किमपि सौहित्यमेवेति ज्ञेयम् । एवंविधाहिंसाधर्मसंस्कारः समष्टिचैतन्यप्रवृत्तिनियामकत्वात् पूर्वोक्तदोषरहितो भातीति भावः ॥

"उपपन्नमुदाहृतं तु न क्वचिदेतत्, समुपास्यते जनैः ।
यदि केवलसात्त्विकी विधेर्नरसृष्टिर्भविता कदाचन" ॥४८॥

समष्टिसूक्ष्मशरीरतादात्म्यं प्राप्य सामुदायिकहिंसारतिः प्रशमनीयेति यदुक्तं तदुपपन्नं=युक्तियुक्त । किं तु एतत् क्वचित् न उदाहृतं=तथा प्रशमनं कुत्रापि विषये प्रयोगेणानुभवयोग्यं न कृतं । तादृशी सिद्धिर्दिव्यप्रभावरूपा लोके दुर्लभैवेति भावः । विधेः=ब्रह्मणः, नरसृष्टिः=मनुष्यसृष्टिः, कदाचन=अचिन्तनीये कस्मिंश्चित्काले, केवलसात्त्विकी=सत्त्वगुणमात्रोपादाना, भविता यदि=भविष्यति चेत्, तदा जनैः =सामान्यजनैः, उपास्यते=अनुष्ठीयते, एतदित्यनुवर्तते । रागद्वेषादिप्रवर्तकेन रजसा मोहजनकेन तमसा च वर्जितः सत्त्वगुण एक एव ब्रह्मणा सृष्टावुपादीयेतेत्यसंभव एवायम् । तथा च तादृशाहिंसायोगसिद्धिर्नोदाहरणमर्हतीति प्रतिवादिनोभिप्रायः ॥

"ननु भारतबन्धमोचनं बहुमाहम्मदसौहृदार्जनम् ।
परमेश्वरमन्दिराविशङ्क्यश्वपचब्राह्मणभेदमार्जनम्" ॥ ४९ ॥

एतच्च बहुष्वर्थेषूदाहृतं महात्मनैवेति वादी त्रिभिः पद्यैर्दर्शयति नन्विति ॥ ननु=अभिमुखीकरणार्थं प्रतिवादिसंबोधनमिदं । भारतबन्धमोचनं=भारत—भूमण्डलस्य, बन्धमोचनं—आङ्गलेया-

धीनत्वरूपास्वातन्त्र्यस्य भञ्जनं । बहुमाद्दम्मदसौहृदार्जनं = बहूनां माद्दम्मदानां, सौहृदस्य—मैत्रीबन्धस्य, आर्जनं—सम्पादनं । परमेश्वरमन्दिराविशच्छ्वपचब्राह्मणमेदमार्जनं = परमेश्वरमन्दिरं-देवालयं, आविशतां—प्रविशतां, श्वपचानां—चण्डालानां, उपलक्षणमिदं सर्वनीचजातीनां, ब्राह्मणानां च-भेदस्य, मार्जनं—विनाशनं । आङ्गलेयाधिकारिभिः सह सत्याग्रहादिप्रयोगः, माद्दम्मदानां हैन्दवेषु चिरानुबद्धप्रवृद्धविद्वेषाणां विस्रंभजनकोनुनयो मततत्त्वबोधनं च जात्या कर्मभिराहारादिभिश्च निकृष्टास्त्रैवर्णिकैः स्पर्शनदर्शनसान्निध्यादिषु निषिद्धाः, श्वपचादय इति, वेदशास्त्रकर्माधिकाराच्छौचशीलादिभिश्चोत्कृष्टाः पूज्याश्च ब्राह्मणा इति, च यो भेदश्चिरात् पालितस्तस्य मार्जनाय देवालयप्रवेशनयज्ञ इति भारतभूस्वातन्त्र्यलाभाय महात्मना सम्पादितेषु व्यवहारेष्वहिंसाधर्मसंस्कारपयान्तरङ्गं साधनमिति भावः ॥

जनसम्मतराज्यतन्त्रसंघटनापीठदृढाश्मबन्धनम् ।
नवलौकिकसन्धिविग्रहाशयघातन्यगुणप्रसाधनम् ॥ ५० ॥

जनसम्मतराज्यतन्त्रसंघटनापीठदृढाश्मबन्धनम् = जनसम्मतस्य—प्रजानां भूरिपक्षानुरोधिनो, राज्यतन्त्रस्य—भरणप्रयोगव्यवस्थायाः "डिमोक्रसी"तिख्यातायाः, सङ्घटना—तस्याः पीठस्य-आधारस्य, दृढं—स्थिरं, अश्मबन्धनं—शिलासन्धानं, भरणनियमाजनप्रतिनिधिभिर्विधातव्यास्तन्निर्वहणमपि प्रजाभ्युपगतैरधिकृतैः कार्यमित्यस्य परिष्कृतस्य राज्यतन्त्रस्यानुकूलं प्रजानामाशयसामरस्यं, स्वार्थपरित्यागः, परार्थपोषणं चेत्यादि, महात्मना बहुविधैरुपदेशैः, श्रेद्धाभूयिष्ठैश्च व्यवहारैः, सुदृढमिति भावः । नवलौकिकसन्धिविग्रहाशयघातन्यगुणप्रसाधनं = नवेषु—नवीनपरिष्कारप्रचु-

रेषु, लोकेषु भवन्तीति नवलौकिकाः, सन्धिविग्रहादयः केन कदा कुत्र कस्यां दशायां सन्धातव्यं विगृहीतव्यमित्यादिरूपेण प्रसिद्धा राजधर्माः। आदिशब्देन यानासनादय उक्ताः। त एवावधातव्याः—अप्रमादेन प्रयोक्तव्याः, गुणाः—राज्यतन्त्राश्रिता धर्माः, तेषां प्रसाधनं—प्रकर्षेण देशकालाद्यनुकूलसंस्कारेण सङ्घटनं। महात्मा हि मुख्येषु राष्ट्रधर्मेपूपदेष्टा तदधिकृतानामिति प्रसिद्धम् ॥

चिरमुन्नतजात्यधःकृतोद्धरणं चेति यदन्यदीदृशम् ।
सकलं तदहिंसया दृढीकृतसत्त्वेन महात्मना कृतम् ॥ ५१ ॥

चिरं = बहोः कालादारभ्य, उन्नतजात्यधःकृतोद्धरणं = उन्नता-जातिर्येषां तैः ब्राह्मणादिभिः, अधःकृतानां—नीचैर्निपातितानां, उद्धरणं चेति = उच्चैः स्थानेषु स्वीकरणं, तेषां स्वप्रख्यापितेन "हरिजन्" नाम्ना व्यवहारः, कुलाचारपरिष्करणं, राजकीयाधिकारदानं, वापीकूपघण्टापथेषु, विद्यालयेषु, भोजनालयेषु, प्रादेशिकसांस्थानिकसभासु चोत्कृष्टजातीयैः सह समानकक्ष्यायामङ्गीकरणं चेत्यादिभिरित्यर्थः। देवालयप्रवेशनं तु पृथगुक्तं प्राधान्यादिति ज्ञेयम्। यत् ईदृशमन्यत् = मतविपरिवर्तनं, मद्यवर्जनं, खादिचक्रप्रवर्तनं, त्रिवर्गसाधनेषु सर्वत्र समं प्रचोदनं चेति समुदायसङ्घटनाय संपद्विवृद्धये चोपयुक्तं, तत् सकलं = तत् सर्वं, अहिंसया—पूर्वोक्तप्रकारया, दृढीकृतसत्त्वेन = दृढीकृतं—स्थिरीकृतं, सत्त्वं—मनोबलं यस्येति। महात्मना कृतं = असाधारणमतिविषममनेकविघ्नजटिलं च पूर्वोक्तं कर्मजालं स्वकीयाहिंसाव्रतप्रभावेन, साक्षात्परम्परया च प्रयुक्तेन साधितमित्यभिप्रायः ॥

"इदमन्यदनन्यगैर्गुणैः स महात्मा यदुपास्यते जनैः ।
विपरीतफला तु सा न किं तदहिंसाविनियोगपद्धतिः ॥५२॥

द्रागग्रपरः प्रत्यवतिष्ठते, इदमन्यदित्यादिना ॥ अनन्यगैः= अन्यत्राद्दष्टैः, विवेकस्तपो, ध्यानं, दीर्घदृष्टिः, सत्यसन्धता, धैर्य-मनुनयपाटवं चेत्यादिभिर्गुणैः=धर्मविशेषैः, स महात्मा, जनैः= अविशेषेण सर्वैः, उपास्यते=आप्तबुद्ध्या सेव्यते इति, यत् इदं= अपदानजालं, अन्यत्=कारणान्तरसम्पन्नं, अहिंसाफलस्योदाहरणतया न ग्राह्यमित्यर्थः । किं तु सा तदहिंसाविनियोगपद्धतिः= तस्य अहिंसायास्तदुपज्ञाताया इत्यर्थः । विनियोगपद्धतिः=प्रयोग-सरणिः, विपरीतफला न किं?=विपरीतं प्रतिकूलं फलं यस्यास्ता-दृशी न भवति किं? इत्याक्षेपः । विपक्षस्य, प्रशमनायेति प्रयुज्य-माना यथेप्समविघ्नेन हिंसाकर्मणि साहाय्यं ददातीति भाव ॥

बहुलक्षमिता निरागसः स्वजना हन्त यमक्षयं गताः ।
विमतस्थविचित्रहिंसया बलिनां नः परिपश्यतां पुरः ॥ ५२ ॥

तदेव फलवैपरीत्यमुपपादयति बहुलक्षेत्यादिना ॥ बहुलक्ष-मिताः=अनेकसंख्याकाः, बहुलं—अभीक्ष्णं क्षमिनाः क्षमाशालिनः कृताः आत्मसंयमविद्योपदेशेनेति चार्थः । स्वसंरक्षणोपायेष्वकृतो-द्यमा इति भावः । अत एव निरागसः=विपक्षप्रतिकूलकर्मवर्जिताः, स्वजनाः=स्वसंबन्धिनो जनाः, विमतस्थविचित्रहिंसया=विमत-स्थानां—असद्विपरीतमतधर्मनिष्ठानां, विचित्रया—नानारूपया, शाखाच्छेदनमग्निक्षेपणं ताडनभेदनाकर्षणविकर्षणादिकं च कृत्यान्ते जीववियोजनमिति हिंसायां वैचित्र्यं बोध्यम् । स्वमतविरुद्धानां मारणं स्वधर्म इति जातिद्वेषरूपिता मदेन परस्य चित्रवधे लीलया प्रवर्तन्ते । धनाहरणादि रसाश्च बहवस्तासहचरा भवन्ति । बलिनां —देहदार्ढ्येन, धैर्येण, सेनया च बलवतां, परिपश्यतां=साक्षा-द्वीक्षमाणानां । नः —अस्माकं । पुरः=पुरोभागे, यमक्षयं गताः=

यमालयं प्राप्ताः मृता इत्यर्थः । अहिंसाङ्गभूतात्मनियन्त्रणसंस्कारवशात् परिकरशून्यतया निष्फलवीर्या वयं जीवन्मृता एतद्वैशसं पश्यामो हन्तेति शोके ॥

दुहिता, भगिनी, कुटुम्बिनी जननी चेति विधर्मराक्षसैः ।
अपमानितमर्दिता हताः बलिनां नः परिपश्यतां पुरः ॥५४॥

दुहितेति ॥ पुत्री, सहजा, भार्या, माता चेत्येवं भूता अस्मदीयाः स्त्रियः । विधर्मराक्षसैः=विधर्माणो—मतान्तरस्थाः राक्षसा इव तैः, क्रूरकर्मप्रियैरित्यर्थः । अपमानितमर्दिताः=पूर्वमपमानिताः पश्चान्मर्दिताः पीडिताः, हताः=अन्ते मारिताः, बलिनां न इत्यादि पूर्ववत् ॥

"निपतन्तु विपक्षरक्षसां पदसंवाहनपुण्यभाविताः ।
त्रितयाक्षरमन्त्रयन्त्रिताः स्वजनाः किं नरयज्ञपावके" ॥५५॥

मतान्तरीयप्रसादनं स्वपक्षस्य पोषणार्थकमित्युपदेशं कश्चिच्छिन्दति—निपतन्तु इत्यादिना—विपक्षरक्षसां=क्रूराणां विमतस्थानां । पदसंवाहनपुण्यभाविताः=पदसंवाहनं—पादशुश्रूषणं—प्रसादनार्थकानां निकृष्टकर्मणामुपलक्षणमिदं । तदेव पुण्यं—शुभकर्म, तेन भाविताः—संस्कृताः । स्वजनाः=अस्मदीयाः, त्रितयाक्षरमन्त्रयन्त्रिताः=त्रितयाक्षरमन्त्रेण—"अहिंसे"ति मन्त्रेण । धीर्यादिविषयान्मन्त्रत्वारोपः । तेन यन्त्रिताः—बद्धाः निर्व्यापारीकृताः । नरयज्ञपावके=नरमेधयागवह्नौ, निपतन्तु किं?=पतन्तु वा? तथा मरणमिष्टमेव वा इति काकुः । मतान्तरीयहिंसनं पुण्यकर्मेति तेषामेतत्कर्म यज्ञवत् पवित्रितमिति तत्र प्राणत्यागेनास्मदीयानां पशुत्वलाभोपि तत्प्रसादनोपयोगितया पुण्यसंपत्तये भवतीति

चात्र वचने बलवानाक्रोशो गम्यते । एतादृशं चित्रवधमुपेक्षमाणा देशिका निन्दनीया इति भावः॥

परिहार्यमिदं तु वैशसं न विषह्यं विधिदुर्विडम्बनम् ।
न विनश्यतु हा तपस्विनी भुवि वर्णाश्रमधर्मदेवता ॥ ५६ ॥

पुण्यं, मन्त्रः, यज्ञ इत्यादिशब्दैराक्षिप्तं वैदिकं कर्म स्मरन् कोपि हिन्दुमहासभापक्षीयः प्रक्षुब्धमतिरेवमाह, परिहार्यमित्यादिना । इदं वैशसं तु परिहार्यं=पूर्वोक्तप्रकारेण हैन्दवैरनुभूयमानं वैशसं, परिहार्यं=केनापि प्रकारेण निवारणीयम् । विधिदुर्विडम्बनं= विधिः—वेदशास्त्रोपदेशः, "अहिंसा परमो धर्मः", "उपकार-प्रधानःस्यादपकारपरेप्यरौ" इत्यादिः । निषेधस्याप्युपलक्षणमिदं । तेन "मा हिंस्यात्सर्वाभूतानी"त्यादिरुपदेशविषयसामान्याद्गृह्यते । तस्य दुष्टं विडम्बनं—जातिगुणादिनिबन्धनमधिकारं, देशकाला-दिनि-रूपितं प्रयोगमेदं चाविगणय्य पाषण्डब्राह्मणपण्डितपामरादि साधारणेन व्यवहारेणानुकरणं, सनातनधर्मनिष्ठानां प्रतारणं वा । न विषह्यं=नास्माभिः सोढुं शक्यं । तपस्विनी=कृशा, नव्यशिक्षि-तैरुपेक्षितेत्यर्थः । हा=इत्यनुतापद्योतनं । वर्णाश्रमधर्मदेवता= वर्णाः ब्राह्मणादयः, आश्रमाः ब्रह्मचर्यादयः, एते ज्ञाने कर्मणि व्यव-साये सेवायां च प्रवृत्ता हैन्दवसमुदायस्य सौभाग्यमैकमत्यमभ्युदयं च पालयन्ति स्म । ते संप्रति क्षत्रियाबलम्बाभावाच्छिथिलमर्यादाः संवृत्ताः । विद्याभ्यासेनास्तिक्येन पुण्यकर्मणा च चित्तविशुद्धि-स्तया चात्मनः सात्त्विकश्चेतनाप्रसाद इति यास्माकं पुरुषार्थप्रदा धर्माधिष्ठानदेवता सा । भुवि=न केवलमस्मत्समुदाये प्रशम-काङ्क्षिणामन्यसमुदायानां देशेष्वपि । न विनश्यतु=नात्यन्तिक-मभावं प्राप्नोतु । वर्तमाने धर्मविप्लवेप्यविनश्यत्स्वरूपा सैव देवता-

स्मान् पालयेदिति प्रार्थना। एतेन तस्य सनातनधर्मपक्षः साधुनर इत्युक्तं भवति॥

"अपि निर्दयरामहस्तगः स कृपाणो न पुनर्भविष्यति।
यदि शूद्रमुनिर्यदीश्वरो यदि धर्मश्च विशृङ्खलक्रमः" ॥५७॥

पूर्वोक्तरीत्या समुत्तेजितः कश्चित् सद्यः स्फुरितामर्षः सहसा दुःश्रवं वचनमित्थमाह, अपीत्यादिना॥ निर्दयरामहस्तगः = निर्दयः रामहस्तः—श्रीरामभद्रकरः, तं गच्छतीति, स कृपाणः शम्बूक-वधार्थं श्रीरामेण प्रयुक्त उत्तररामायणे प्रसिद्धः खड्गः "रे हस्त! दक्षिण! मृतस्य शिशोर्द्विजस्य जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम्। रामस्य गात्रमसि दुर्वहगर्भखिन्नसीताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते।" इति भवभूतिना वर्णितश्च। शूद्रमुनिः यदि = शूद्रजातीयस्तापसः भवति चेदित्यर्थः। ईश्वरः यदि = तत्साक्षितया स्थितः सर्वज्ञः सर्वशक्तश्च समष्टिचेतनोपाधिकः ईश्वरोस्ति चेत्। धर्मः च = सनातनधर्मः, विशृङ्खलक्रमः यदि = अधिकारादिनियममनादृत्या-चरितः भवति चेत् तदा। पुनः = पश्चाद्युगान्तरेपि, न भविष्यति अपि = न भवेदपीति संभावना। त्रेतायुगीयशम्बूकवधो हि धर्म-स्थापनार्थमीश्वरेण कृतः। सति तत्सदृशे धर्मविप्लवव्यवहारे एतत् कलिकालेपि तत्सदृशस्तपस्वी नूनमीश्वरप्रेरितेन केनापि रामेण निहन्येतैवेति भावः। "यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत! अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहं" इति गीतावचनमत्रानु-सन्धीयते॥

इति पक्षविपक्षनिग्रहक्रमसन्नाहविशेषदुर्दिने।
श्रुतपश्चमघण्टिकारवस्तनितास्तत्र जनाश्चकम्पिरे ॥५८॥

"समदर्शनमिष्यते"—इत्यारभ्य चतुर्दशभि पद्ये प्रतिपादित प्राक्तन नव्यधर्मप्रश्नप्रतिवचनात्मकं वादमुपसहृत्य प्रकृतकथामनुसन्धत्ते, "इति पक्ष" इत्यादिना। इति = एवप्रकारेण। पक्षविपक्षनिग्रहक्रमसन्नाहविशेषदुर्दिन = पक्ष - महात्मनोपदिष्ट सत्याग्रहाहिंसादि नव्यधर्मव्यवहाररूप। विपक्ष - तद्विपरीत सनातन धर्मप्रह्लादि. तयोर्विषये विवदमानाना मिथो निग्रह — खण्डन तस्य क्रम — खण्डितस्य मण्डन ततो मण्डितस्य च खण्डनमिति पौर्वापर्यानुवृत्तिः तत्र य सन्नाहविशेष — परपक्षनिरासकयुक्तिप्रकटनात्मक परिकरबन्ध, तेन विशेषदुर्दिन—भृशान्धकार., श्रोतॄणामन्यतरपक्षनिर्णयशक्त्यभावजन्यो मोह, "मेघच्छन्नोह्नि दुर्दिन" इति प्रसिद्ध तम प्रसर इति च। यस्मिंस्तस्मिन्नवसर इति शेष। जना = प्रार्थनमण्डपस्था, श्रुतपञ्चमघण्टिकारवस्तनिता = पञ्चम घण्टावादनशब्द एव स्तनित ये श्रुत ते। घण्टारवस्यात्र दुर्दिनानन्तरश्रवस्तनितत्वारोपोऽतर्कितपूर्वत्वाद्भयजनकत्वाशयेन। चकम्पिरे = कम्पितवन्त। वादप्रसक्तावधानतया सहसा घण्टाध्वनिस्तानकम्पयदिति भाव ॥

॥ इति पूर्वार्धं समाप्तम् ॥

उत्तरार्धम् ॥

अथ तत्र "महात्मगान्धि वीजय" शब्दस्तुमुलो व्यजृम्भत।
समविस्फुटितस्तदागमग्रहणोत्कण्ठितसर्वकण्ठजः ॥ ५९ ॥

अथ घण्टावादनानन्तर, तत्र = मण्डपे, तदागमग्रहणोत्कण्ठितसर्वकण्ठज = तस्य-महात्मन - आगमग्रहणे-आगमनज्ञाने, उत्क-

ण्ठितानां—उत्सुकानां, सर्वेषां कण्ठेभ्यः जातः, समविस्फुरितः = समकालमुत्थितः । तुमुलः = सङ्कीर्णः । "महात्मगान्धिकीजय" शब्दः = तथाविधः प्रसिद्धो जयघोषः । व्यजृम्भत = अवर्धत । उच्चैरश्रूयतेत्यर्थः । प्रार्थनसभागमनं पञ्चमघण्टायामेवेति जनानामेवं प्रवृत्त उत्साह इति भावः ॥

विषयान्तरमुक्तवृत्तयो विरलागारविशेषदृष्टयः ।
अभिलक्ष्य किमप्यहो जनाः परमानन्दमभुञ्जतक्षणम् ॥ ६० ॥

दूरात्तद्दर्शने जातस्तेषामाह्लादोवर्ण्यते, विषयान्तरेति ॥ जनाः = तत्र वर्तमानाः । विषयान्तरमुक्तवृत्तयः = द्रष्टव्यश्रोतव्यादिभ्यः शब्दस्पर्शादीन्द्रियार्थेभ्यश्च, मुक्ता—निवृत्तावृत्तिर्मनोव्यापारः येषां ते । विरलागारविशेषदृष्टयः = विरलागारे—महात्मनो वासस्थाने विशेषेण दत्ता दृष्टिर्येषां ते । अगारविशेषे—स्वकीयगृहे तदुपलक्षितेषु पुत्रदारार्थेषु च, विरला—स्वल्पा, दृष्टिः—सङ्कल्परूपं दर्शनं येषां तथाविधा इति च । विरक्ता इति भावः । किमपि = वक्ष्यमाणं महात्मनो रूपं, ब्रह्मेति च । अभिलक्ष्य = साक्षात्कृत्य, क्षणं = अल्पकालं । परमानन्दं = अखण्डानन्दं । अभुञ्जत = अन्वभूवन् । दृढमार्थिनत्वात् स्वतःप्रधानत्वाच्च गान्धिनः परमात्मनश्च दर्शनमतीवाह्लादायाभवदिति भावः । अत्र एषणात्रयरहिता योगिनो निर्वचनीयं निर्विकल्पं ब्रह्म साक्षात्कृत्य समाधावात्मानन्दमन्वभूयन्निति श्लेषेण गम्यमानोर्थः महात्मदर्शनसुखस्य ब्रह्मानन्दसदृशत्वं व्यञ्जयति । अहो = आश्चर्यमेतदिति भावः ॥

निजधाम विसृज्य तोरणादवतीर्यावनिमास्थितः प्रभुः ।
अनुगृह्य दृशा कृताञ्जलिः चलितः प्रार्थनमण्डपं प्रति ॥ ६१ ॥

प्रभुः = महात्मा, निजधाम = स्ववासस्थानं। विसृज्य त्यक्त्वा। तोरणात् = गृहद्वारात्। अवनिं = भुवं। अवतीर्य = बहिरागत्य, आस्थितः = अवतिष्ठमानः सन्। दृशा अनुगृह्य = सकरुणया दृष्ट्या शुभाशंसनं कृत्वा। कृताञ्जलिः = कृतो विहितोऽञ्जलिबन्धो येन यस्मै चेत्यर्थः। प्रार्थनमण्डपं प्रति = मण्डपप्राप्तिमुद्दिश्य। चलितः = मन्दमन्दं गतः। अनुगृह्येति कृताञ्जलिरिति च स्वस्य पूज्यत्वमिव पूजकत्वमपि विषयभेदनिमित्तकं महात्मनावबुद्धमस्तीति तस्य गौरवं दाक्षिण्यविशेषं च गमयति। अत्र वैकुण्ठादिनिजधाम त्यक्त्वा भूमौ अवतीर्य कृपाकटाक्षेण भक्तानुनुगृह्णानस्य भक्तवत्सलस्य विष्णोर्वृत्तान्तो व्यज्यते। तत्सादृश्यं च महात्मन इति भावः॥

परिपावनभारतश्रिया पुरतो दत्तदृशा सुरक्षितम्।
ददृशुः क्षितिचक्रवर्तिनं परितस्तावदहिंसया वृतम्॥ ६२॥

महात्मागमनं यथादृष्टस्वभावमत्र पञ्चभिः पद्यैर्वर्ण्यते, परिपावनेत्यादिभिः॥ पुरतः = पुरोभागे, दत्तदृशा = दत्ता-न्यस्ता दृक्-दृष्टिः यथा तथाविधया, परिपावनभारतश्रिया = परिपावनया-प्रशान्तधार्मिकाचारनिर्मलया, भारत (इन्त्या) महीलक्ष्म्या भारतीयपुरुषकारदेवतयेत्यर्थः। सुरक्षितं = सम्यक् पालितं। अहिंसया = तदाख्यतत्त्वसंस्कारबलेन। परितः तावत् = पृष्ठतः पार्श्वतः सर्वत्र च। वृतं = वेष्टितं। क्षितिचक्रवर्तिनं = क्षितौ सर्वत्र प्रशमोपायसिद्धये प्राणान् धारयतस्तस्य चक्रवर्तिपदमभ्युपगतम्। तं महात्मानमिति शेषः। मण्डपस्था अपश्यन्नित्यर्थः। अस्य चक्रवर्तिनो बहिरङ्गरक्षार्थं सर्वे भारतीयाः पुरतो यान्ति; अहिंसादिना सात्विकेन बलेन च स्वयं रक्षित एवेत्यतः न कोपि स्वाङ्गरक्षकः पुरुषो नियुक्तोऽस्तीत्यर्थो गम्यते॥

मधुरस्मितसुन्दराननं कृतसिन्दूरविशेषकालिकम् ।
"मनु"ना च त"यात्र"या धृतोभयपार्श्वं करुणार्द्रलोचनम् ॥

अत्र चतुर्षु पद्येषु निबद्धानि द्वितीयान्तानि पदानि अन्तिमेन "तं" इति पदेन विशेषणतयनुयन्ति । मधुरेति ॥ मधुरस्मितसुन्दराननं = मधुरेण—मनोहरेण, स्मितेन—मन्दहासेन, सुन्दरं—चारु, आननं—मुखं यस्य तं । कृतसिन्दूरविशेषकालिकं = कृतं सिन्दूरमयं विशेषकं—तिलकं यस्मिंस्तथाविधं अलिकं—ललाटं यस्य तं । मनुना = 'मनु' गान्धीति प्रसिद्धया महात्मनः स्नुषया । तथा आवया = "आवा" गान्धीति ख्यातया वध्वा च, धृतोभयपार्श्वं = धृते—गृहीते उभयपार्श्वे वामदक्षिणबाहुभागौ (आवया-वामः, मनुगान्ध्या दक्षिणश्च पार्श्वो गृहीत इति यस्तु) यस्य तं । करुणार्द्रलोचनं = कृपामसृणेक्षणम् ॥

नवसप्ततिवर्षवृद्धमप्यनतिक्षीणविकस्वरौजसम् ।
बहुकार्यनिविष्टबुद्धिमप्यवधानातिशयाढ्यमानसम् ॥ ६४ ॥

नवसप्ततीति ॥ नवसप्ततिवर्षवृद्धमपि = नवाधिकसप्तति-संख्याकैः वर्षैः, वृद्धं—स्थविरं अपि । अनतिक्षीणविकस्वरौजसं = अनतिक्षीणं-क्षयाधिक्यरहितं, विकस्वरं-विकसनशीलं, ओजः-शरीरधातूनां तेजः यस्य तं । वार्धक्येऽपि तेजसः स्फूर्तिः सात्त्विकाहारस्य चित्तप्रसादस्य च फलमिति ज्ञेयम् । बहुकार्यनिविष्टबुद्धिमपि = बहुषु कर्तव्येषु, निविष्टा—प्रविष्टा, बुद्धिर्यस्य तं । तथापि, अवधानातिशयाढ्यमानसं = अवधानस्य-समाधानस्य, अतिशयः-उत्कर्षः, ग्रहणधारणादिषु बुद्धिकर्मसु असाधारणं सामर्थ्यमित्यर्थः । तेन आढ्य—संपन्नं, मानसं—मनः, यस्य तं । कार्यबाहुल्येऽपि तस्य स्वाभाविकी बुद्धिशक्तिर्न हीयत इति सत्त्वसंपदेव गम्यते ॥

विवृतावृतमध्यहृत्तटश्लथसक्तावरणोत्तरच्छदम् ।
चिरसंस्तुतरामकीर्तनप्रवणाकम्पितदन्तवाससम् ॥ ६५ ॥

विवृतेति ॥ विवृतावृतमध्यहृत्तटश्लथसक्तावरणोत्तरच्छदं = क्वचिद्विवृतं, क्वचित् आवृतं च मध्यं यस्य तथाविधे, हृत्तटे—हृदयतले, श्लथं—शिथिलं यथा तथा सक्तः संबद्धः आवरणार्थक उत्तरच्छदः उत्तरीयं यस्य तं । चिरसंस्तुतरामकीर्तनप्रवणाकम्पितदन्तवाससं = चिरात् संस्तुतं-अभ्यस्तं, रामकीर्तनं-"राम राम" इति नामोच्चारणं । तत्र प्रवणे-प्रवृत्ते अत एवाकम्पिते ईषच्चालिते, दन्तवाससी—दन्तच्छदौ येन तथाविधं । रामनामकीर्तनं हि महात्मनो नित्यव्रतमेव ॥

अविशङ्कमवाप्तवेदिकातलसोपानतृतीयपद्धतिम् ।
तमवेक्ष्य जना जयारवं कृतवन्तोऽञ्जलिबन्धबन्धुरम् ॥ ६६ ॥

अविशङ्क = विशङ्का—आशङ्का । तद्रहितं यथा भवति तथा । सर्वेषु स्वकीयत्वबुध्यारूढो विस्रम्भोऽनेन व्यज्यते । अवाप्तवेदिकातलसोपानतृतीयपद्धतिं = अवाप्ता—प्राप्ता, वेदिकातलस्य—प्रार्थनवेदिप्रदेशस्य, सोपानं-आरोहणस्थानं, तस्य तृतीया पद्धतिः-पङ्क्तिः येन तथाभूतं, तं महात्मानं । अवेक्ष्य = दृष्ट्वा, जनाः = मण्डपस्थिताः । अञ्जलिबन्धबन्धुरं = अञ्जलिबन्धेन रम्यं, जयारवं = जयघोषं, कृतवन्तः, अञ्जलिं बध्वा "महात्मगान्धि की जय्" इत्यकीर्तयन्नित्यर्थः ॥

प्रमदात्ययमूर्च्छिते जने समभावापहृताखिलेन्द्रिये ।
कलितावसरः कलिद्रुमः किल कश्चित् खलराडुपागमत् ॥ ६७

अवसरेऽस्मिन् पापमूर्तिं तं घातुकापशदमत्रावतारयति—प्रम-

दात्ययेति ॥ जने=प्रार्थनसभासमवेते जनसङ्घे । प्रमदात्यय-मूर्च्छिते=प्रमदस्य—महात्मसान्निध्यजन्यस्याह्लादस्य, अत्ययेन—आधिक्येन, क्रमातीतेनेत्यर्थः, मूर्च्छिते—मोहिते, स्थलकालादि-स्मृतिनाशाद्विवशीकृते इत्यर्थः । स्पृहणीयोपि हर्षस्तावदतिभूमिं गतः प्रज्ञाप-राधाय कल्पत इति व्यज्यते । प्रमदात्ययशब्देन प्रकृष्ट उत्कटो मदस्यात्यय इत्यर्थोपि बुध्यते । मद्यपानादिभिर्जायमानो मदात्ययरोगः प्रसिद्धः । तस्य हि धीधृतिस्मृतिविभ्रंशो हिताहित-विशेषग्रहणासामर्थ्यं च लिङ्गम् । तद्वत् प्रमदात्ययविमूढतयात्र जनैर्विपत्तिद्वारमपावृतं न प्रबुद्धमिति भावः । नवीन भारतराज्य-धर्मेषु मद्यपाननिरोधपरो नियमः सुतरां समादरणीय इत्यनेन सूचितं भवति । समभावापहृताखिलेन्द्रिये=समभावेन—समेन मनोविकारेण, महात्मसान्निध्यलाभजन्यया कृतार्थतयेत्यर्थः । अप-हृतानि-वशीकृतानि, अखिलेन्द्रियाणि-चक्षुरादीनि यस्य तस्मिंश्च सति, अन्तःकरणस्य चक्षुरादीन्द्रियाणां च तदा महात्मसरूपग्रहण-मात्रे विश्रान्तत्वात्तत्र स्थितानामितरच्छद्मचेष्टास्वरूपग्रहणे नाभूत् सामर्थ्यमिति भावः । आदरणीयोपि समभावः अस्थाने प्रवृत्तो-नर्थायैवेति व्यञ्जितं भवति । कलितावसरः=स्वकार्यसिद्ध्यनुकू-लोयमवसर इति कृतविस्रंभः कलिद्रमः किल=लोकधर्मपरिष्क-रणप्रवृत्तेषु सज्जनेषु दोषप्रख्यापनपूर्वं कलहायमान उन्मत्तोयं भूना-वासत्वाद्वर्जनीयः "कलिद्रम" एवेत्यसेदारोपः । किलेति प्रसिद्धौ । कश्चित्=अविदितव्यवहार इत्यर्थः । खलराट्=खलानां—मूर्खा-णामग्रेसरः, उपागमत्=महात्मनः समीपदेशमागच्छत् ॥

उपहस्तचतुष्टयान्तरं प्रभुवामेतरपार्श्वमास्थितः ।
अभिवन्द्य सगद्गदस्वरं किमपीत्थं स जगाद निष्ठुरः ॥ ६८ ॥

उपहस्तचतुष्ट्यान्तरं = किञ्चिदूनहस्तचतुष्टयप्रमाणं अन्तरं— अवकाशो यस्येति पार्श्वदेशविशेषणं । "प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तः" इति तन्मानम् । तथाभूतं प्रभुवामेतरपार्श्वं = प्रभोर्महात्मनः, वामेतरं—दक्षिणं, पार्श्वं—पार्श्वदेशं, आस्थितः—अधिश्रितः सन्, अभिवन्द्य = अञ्जलिबन्धपूर्वकं नत्वा, सगद्गदस्वरं = गद्गदस्खलितेन स्वरेण, सः निष्ठुरः = क्रूरात्मा, किमपि इत्थं = किञ्चिद्वक्ष्यमाणप्रकारेण, जगाद = अब्रवीत् । इदं वस्तुगतमेव । सगद्गदस्वरमित्युक्त्या चिकीर्षितस्य क्रूरकर्मणः क्रियमाणस्याभिवन्दनस्य चात्यन्तं विसदृशत्वमस्यान्तरात्मनि स्फुरितमिति द्योतितं भवति ॥

ननु बाप्पुजिना विलम्बितं किमपि प्रार्थनमण्डपागमे ।
द्रुतमुत्तरितं महात्मना "समभूदद्य तथे"ति सस्मितम् ॥६९॥

तदेववचनमाह, नन्विति ॥ ननु = सुकुमारमेतत्संबोधनं, "बाप्पुजि"ना = बाप्पुजीति हिन्दिभाषायां गुरुजनाभिधानं सांप्रदायिकं, तेन प्रार्थनमण्डपागमे = मण्डपप्राप्तौ, किमपि = किञ्चित्, विलम्बितं = विलम्बः कृत इति प्रश्नार्थकः काकुः । महात्मना, सस्मितं = मन्दहासं कृत्वा शङ्काहीनं सविस्रंभं चेति भावः । द्रुतं = जवेन, उत्तरितं = उत्तरं दत्तम् । कथमित्युच्यते । अद्य = अस्मिन् दिने, तथा = भवदुक्तप्रकारेण, समभूत् = विलम्बो जात इत्यर्थः । वस्तुतस्तुतत्क्षणागतेन "वल्लभभायि पटेल" महाशयेन सह मिथः किमपि भाषणमवश्यं कर्तव्यमासीदित्येव विलम्बहेतुः अनौपचारिकः प्रश्नः तदनुरूपं च प्रतिवचनमिति ज्ञेयम् ॥

इदमन्तरमाप्य दुर्मतिः स निगूढं, नलिकास्त्रमाददे ।
निचखान च गोलकद्वयं जठरे चैकमथास्य वक्षसि ॥ ७० ॥

घातुकस्य क्रूरतमं तत् सर्वमर्मभेदकं कर्मात्र प्रतिपाद्यते, इद-मिति ॥ दुर्मतिः=दुष्टबुद्धिः । स इद अन्तरं=पूर्वोक्तप्रश्नप्रति-वचनक्रियापरिच्छिन्नमवकाशं । आप्य=स्वकर्मानुकूलतया गृहीत्वा । निगूढं=स्वकञ्चुकस्य कोटरे प्रागेव गुप्तं । नलिकास्त्रं=लोहगोल-कप्रक्षेपकं नलिकारूपमस्त्रं । आददे=करे गृहीतवानित्यर्थः । किंच, अस्य=महात्मनः । जठरे=उदरदेशे । गोलकद्वयं=लोहगुलिका-द्वयं । अथ तदनन्तरं । वक्षसि हृदयस्थाने । एकं गोलकं, निच-खान=निक्षिप्तवान् । गोलकत्रयमेवं त्रिवारं प्रक्षिप्य स्थानत्रय-दारणं कृतमितीदमपि वस्तुवृत्तम् ॥

सहसा गुरुसाध्वसाहतक्षतमस्तिष्कतया जडीकृतम् ।
जनताहृदयं नभश्च तत् घनहाहारवपूरितान्तरम् ॥ ७१ ॥

तदा तत्र किं संवृत्तमित्याह, सहसेति ॥ सहसा=तत्क्षणं गुरुसाध्वसाहतक्षतमस्तिष्कतया=गुरुणा—महता, साध्वसेन—भयेन, आहत-अभिहत, क्षत-भिन्न, मस्तिष्कं-मस्तुलुङ्ग, बुद्धेः स्थानं येषां ते तथात्वेन । भयाधिक्यान्मस्तिष्कसमवेतासु सिरासु रक्तसम्मर्दस्तेन तच्छेदस्तेन इन्द्रियध्वंसोऽपीति वैद्यक्रम । जनता-हृदयं=जनसमूहस्य हृदयं, जडीकृतं=अचेतनं निर्व्यापारमिव च कृतमित्यर्थः । तत् नभश्च=तन्मण्डपावच्छिन्नमन्तरिक्षं च । घन-हाहारवपूरितान्तरं=घनेन—निबिडेन, हाहारवेण—हाहेत्याक्रन्द-नशब्देन, पूरित-आध्मातं स्तब्धमित्यर्थः, अन्तरं-अन्तर्भागो यस्य तथा जडीकृतमेव । क्षणं जना कर्तव्यमूढा एव हाहारवं चक्रुरिति भाव ॥

किमिदं धिगिति क्षतक्षरद्रुधिरं वीक्ष्य ततश्च तद्वपुः ।
रुदितं पतितं च मूर्च्छितं मनुगान्ध्यापरया जनैः समम् ॥ ७२

किमिदमिति ॥ ततश्च = तदनन्तरं च । क्षतक्षरद्रुधिरं = क्षतेभ्यः व्रणेभ्यः, क्षरत्—स्रवत्, रुधिरं—शोणितं यस्य तत् । तद्वपुः = तस्य गात्रं, वीक्ष्य = दृष्ट्वा, किमिदं धिगिति = इदं किं इति धिक् इति च उक्त्वेति शेषः अत्यन्तमतर्कितत्वात् निन्दनीयत्वाच्च वीक्षणक्षणोद्बुद्धमाक्षेपवचनमेतत् । मनुगान्ध्या = पूर्वोक्तया महात्मनः स्नुषया । अपरया = चशब्दोत्राध्याहर्तव्यः आद्या गान्ध्या । गान्धिशब्दोत्र स्त्रीवाचकत्वात्तल्लिङ्गः प्रयुक्तः । उभयपार्श्वावलम्बिनीभ्यां ताभ्यां, जनैः = मण्डपस्थैः, समं = सह रुदितं पतितं चेति भावेक्तः । सर्वैस्तै रोदनादि कृतमिति भावः ॥

निहतः स च पृष्ठतः पतन् क्षणमाबध्य महार्घमञ्जलिम् ।
जनसेवनमीश्वरार्चनं परतोप्यस्तु ममेत्यशंसत ॥ ७३ ॥

निहतः = तथा निहतः । स महात्मा च, पृष्ठतः पतन् = पश्चात् पतन् । क्षणं = अल्पे समये, महार्घं = महामूल्यं, अखिलादृतत्वादनन्तरालभ्यत्वाच्च । अञ्जलिं आबध्य = अञ्जलिबन्धनं कृत्वा । मम, जनसेवनं = जनानां अविशेषेण सर्वेषां योगक्षेमार्थः प्रयत्नः । ईश्वरार्चनं = ईश्वरपूजनं च । परतः अपि अस्तु = परलोकेपि तत् सुकरं भवतु, इति = एवं, अशंसत = आशंसितवान् । लोकक्षेमार्थं जीवधारणं कुर्वतो महात्मनः सेवकत्वं सेव्यस्य कल्याणाय केवलं भवति, न तु स्वस्य । ततस्तत्कृतस्याञ्जलिबन्धस्य महार्घत्वम् । पतनसमये कृतोयमञ्जलिबन्धः वस्तुगत एव । तस्य जनसेवनाद्यभिप्रायकत्वं तु औचित्यात् कल्पितम् ॥

नलिकास्त्रविदीर्णवक्षसं बत "हा रामि"ति कम्पिताधरम् ।
निपतन्तमनन्तसत्त्वमन्वपतद्भूरनुपाश्रया सती ॥ ७४ ॥

नलिकास्त्रविदीर्णवक्षसं = नलिकास्त्रेण विदीर्णं वक्षो—हृदयस्थानं यस्य तं, बत = हन्त! "हा राम्" इति = हृदयव्यथायामपि रामनामोच्चारणं कृत्वा। कम्पिताधरं = चलिताधरं। अनन्तसत्वं = अनन्तं-अविनाशि सत्वं मनोबलं यस्य. अनन्तस्य शेषस्येव सत्वं-भूभारवहनसामर्थ्यं यस्येति च। तथाविधं, निपतन्तं = पतनक्रियानुकूलचेष्टाश्रयभूतं। तं = महात्मानं, अनु = पश्चात्, भूः = भूलोकः, भूमिरेव च। अनुपाश्रया सती = निरालम्बा भूत्वा। अपतत् = पपात। लोकक्षेमधूर्वहस्य तस्य पतने लोकस्यापि निपातोऽभवदिति भावः। अनन्ताख्येन शेषेणाचलम्बिता भूमिस्तत्पतने यथावश्यं पतति तथेतिश्लेषेण तत्साहश्यमुक्तं भवति। सतीति पतिव्रतावाचकशब्देन भुवो विशेषणं तस्या भर्त्रा सह पतनवर्णनं च भारतभूमेः महात्मनः पत्नीत्वं परिकल्प्यवक्ष्यमाणमर्थमासूत्रयति। पतनावसरे "हा राम्" इति वचनं वस्तुगतमेव। इदं चात्रानुसन्धेयम्। यथा—"तथानिपतितमपक्षीयमाणहृदयस्पन्दमनुत्क्रान्तचरमप्राणवर्गं महात्मनश्शरीरं प्रार्थनमण्डपात्स्ववासस्थानमनायि; नव्यभौषज्यकलाविदग्धैरुपचरितम्; पादोनपञ्चघण्टायामेव विरतस्पन्दं जातमिति, प्राप्तकालमौर्ध्वदेहिकं कर्म च महार्हेणानर्घेण च संविधानेन निर्वर्चितं चेति"॥

ठगितिस्फुटितोद्धतध्वनिश्रवणत्रस्तविवृत्तकन्धरा।
भरतक्षितिदेवता तु "हा धिगि"ति प्रेक्ष्य पपात मूर्च्छिता॥

"अत्याहितं, अत्याहितं, अहो महात्मा हतः, गान्धी निहतः, हा हताः स्म" इत्यादिभिर्भयशोकमूर्च्छाविस्फुरितैः सर्वतः समुत्थितैराक्रन्दनध्वनिभिर्भारतमण्डलस्यान्तरिक्षं भूकम्पेनेवाद्रिपर्वतस्फुटनेनेव प्रलयघनगर्जनेनेव च क्षोभितं चकितं च जातमिति

वर्णनीयमर्थजालं भरतक्षितिदेवतामुपाधित्वेन गृहीत्वा तच्चेष्टादिरूपेण प्रकाशयति । जडानामपि देवतात्मकत्वोल्लेखनेन सचेतनत्वकल्पनं मनुष्यसाधारणस्तद्व्यवहारश्च सारस्वतसर्गे शोभावह इति सम्प्रदायोऽत्रावलम्बितः। ठगितीत्यादिना ॥ भरतक्षितिदेवता तु= ६२ तमे पद्ये महात्मनोऽङ्गरक्षकस्थाने यस्याः पुरस्ताद्गमनं वर्णितं सा, भरतक्षितेः=भरतभुवो, देवता—अधिष्ठानदेवता, सर्वभावेनाभिव्याप्यस्थिता जीवशक्तिः । व्यवहारसाक्षिरूपं तदधिष्ठानं, कर्तृत्वाद्यभिमानविशिष्टोऽहङ्कारश्चात्र देवतापदार्थवरुद्धः ज्ञेयः । ततश्च देवतासंबन्धेनात्र प्रस्तूयमानो वृत्तान्तः भारतीयजनसामान्यमाश्रयत्वेन विषयत्वेन च संबध्नातीत्यवसेयम् । ठगितिस्फुटितोद्धतध्वनिश्रवणत्रस्तविवृत्तकन्धरा=ठक् इति उच्चैः स्फुटितस्य—प्रभिन्नस्य, उद्धतस्य—उच्चैरुत्थितस्य, ध्वनेः—नलिकास्त्राभिघातशब्दस्य, श्रवणेन—आकर्णनेन, त्रस्ता—स्वयं चकिता, विवृत्ता—परावृत्ता, च कन्धरा—ग्रीवा, यस्यास्तथाभूता सती । प्रेक्ष्य=आलोक्य। इदमेवंविधमिति विज्ञानात् प्रागेवेति प्रेक्षणकर्मानुल्लेखनेन द्योत्यते। "हा धिक्"=कष्टं! निन्द्यं च इति=उक्त्वेति शेषः । मूर्च्छिता =बोधहीना । पपात=अपतत् आश्रयविषयादि विज्ञाननिरपेक्षमुत्थितया मूर्च्छया तस्यावस्थान्तरस्य तीव्रतमोद्वेगकारित्वं व्यज्जितं भवति ॥

असमञ्जसमञ्जसा करे निगृहीतं नलिकास्त्रभीषणे ।
पुरुषोत्तमघातुकं ततः शवरं सा पुरतस्तमैक्षत ॥ ७६ ॥

ततः मूर्च्छापगमानन्तरं । सा=भारतदेवता । नलिकास्त्रभीषणे=नलिकास्त्रेण तत्संबन्धेनेत्यर्थः, भीषणे—भयजनके, करे= हस्ते, अञ्जसा=तत्क्षणे, निगृहीतं=बलाद्गृहीत्वा निरुद्धमित्यर्थः।

त्वस्येत्यर्थः, व्यतिरेकः—वैपरीत्यं, अधमत्वमित्यर्थः, यस्य तथाविधं, इदं तव मस्तकं = एतत्ते शिर इति उत्तरश्लोकस्थविशेषणैः सहान्वयः। पापिनां तदनुरूपो निन्द्यश्चाकारः प्रायोभवतीति स्वभाव एवं वर्णितः॥

विषगर्भितवह्निगोलकं कलिसम्मानितकालकन्दुकम्।
प्रसवानिलघट्टितं न हि स्फुटितं हन्त जगद्विपत्तये ॥ ८० ॥

विषेति॥ विषगर्भितवह्निगोलकं = विषेण—मृतिकरौषधेन, गर्भितं—अन्तःपूरितं, वह्निगोलकं—अग्निविकिरणार्थकं गोलकं। कलिसम्मानितकालकन्दुकं = संहारयुगदेवतया सम्मानितं—बहुमानेन दत्तं, कालस्य—अन्तकस्य, कन्दुकं—क्रीडासाधनविशेषः। स्वकर्तव्ये संहारकर्मणि सहायभूताय कालाय सन्तुष्टेन कलिना दत्तमित्यर्थः, हिंसानुकूलदुर्वासनासम्पन्नमिति भावः। तव मस्तकं = इति पूर्वेणान्वयः। प्रसवानिलघट्टितं = प्रसवार्थं प्रवृत्तेन सूतिकानिलेन घट्टित—उत्पीडितं, गर्भाशयाद्भूपतनावसरे इत्यर्थः। जगद्विपत्तये = जगतो-लोकस्य, विपत्तिः विध्वसः तस्मै न हि स्फुटितं = न खलु विभिन्नं, हन्त = इत्यनुतापे। पापपूर्णस्यापि शिरसो निरपायं जन्म तस्य चैवं लोकविपत्करं फलमितीश्वरेच्छा बलीयसीति भावः॥

गुरुपातकपिण्डदुर्भरं यदनिर्वापिततीव्रचेतनम्।
इह वामन! ते शिरश्चिरात् बलिना पादशतेन ताड्यताम्॥

इदमपि तच्छिरसो भर्त्सनं, गुरुपातकेति॥ गुरुपातकपिण्डदुर्भरं = गुरुणा—घनेन, पातकस्य—पापस्य पिण्डेन अन्तर्गतार्बुदग्रन्थिरूपेण, दुर्भरं—धर्तुमशक्यं। अनिर्वापिततीव्रचेतनं = अनिर्वापिता—अप्रनाशिता, तीव्रा—तीक्ष्णा, चेतना—बुद्धिः यस्मिन्

प्रयुद्धमस्तिष्कव्यापारकमित्यर्थः । यत् ते शिरः=योयं तव मूर्धा सः, इह=अस्मिन् मण्डपवेदिकायामेव, हे वामन!=ह्रस्वगात्र! इदं च निन्द्यतालिङ्गम् । बलिना=बलवता, पादशतेन=शतशः प्रयुक्तैर्बहूनां पादाघातैः । ताड्यतां=अहन्यतां कन्दुकत्वारोपो दुर्भरपिण्डत्वारोपश्च मूर्ध्नः पादाहतिक्रीडायोग्यतां व्यनक्ति । पुरा पादत्रयविक्षेपेण वामनो महाबलेर्मूर्धानमपीडयदित्याख्यायते । इदानीं तु महाबलिरनेकैः पादाघातैर्वामनस्य शिरस्ताडयेदित्यर्थः शब्दशक्त्यागम्यते । हरेरपि स्वदुष्कर्मफलानुभवो दुर्निवारः, किमु वक्तव्यं मनुजानामिति प्रकृतार्थेनास्य संबन्धो ज्ञेयः॥

उदरे कुलधूमकेतुमुत्कटपापं दधती निशाचरम् ।
जननी, तव सूतिकागृहं प्रविशन्ती बत किं न संस्थिता ॥ ८२

उदर इति ॥ कुलधूमकेतुं=वंशनाशकमुत्पातभूतं । उत्कट-पापं=उद्रिक्तपापमूर्तिं । निशाचरं=राक्षसं त्वामिति शेषः । उदरे =जठरे, दधती वहन्ती । तव जननी=त्वन्माता । सूतिकागृहं= प्रसवालयं । प्रविशन्ती=गच्छन्ती । किं न संस्थिता=कुतो वा न मृता, बतेतिखेदे । गर्भस्य पापवैभवेन प्रसवपूर्वक्षणे माता यदि निहन्यते तर्हि तदेववरमित्याशयः। विधिना तथा न कृतमिति खेदः॥

वनिताधनमानकामिषु प्रतिपक्षप्रतिपत्तिजृम्भितः ।
कलहः, कलिवैभवात्, क्वचिन्महतोप्यापदि पर्यवस्यति ॥ ८३

चित्तविक्षेपो हि परां काष्ठां गतश्चिरं नावतिष्ठते । अतोत्र जातोद्वेगचिन्तावसर इति तथा वर्ण्यते, वनितेति ॥ वनिताधन-मानकामिषु=वनितां धनं मानं च कामयमानेषु जनेषु । प्रतिपक्ष-प्रतिपत्तिजृम्भितः=प्रतिपक्षस्य—स्वविरोधिनः, प्रतिपत्तिः ज्ञानं

द्रुतमागत्य विरलालयकिङ्करः कश्चित्तं तथा न्यरौत्सीदितिवस्तुगतम् । असमञ्जसं = दुराचारं । पुरुषोत्तमघातुकं = पुरुषोत्तमस्य महात्मनः भगवतः श्रीकृष्णस्य च, घातुकं = हन्तारं । तं शबरं = व्याधसदृशं तं, व्याधमेव च, पुरतः, ऐक्षत = अपश्यत् । यथा शबरः कश्चित् पुरा भगवन्तमनाततायिनमस्त्रेण जघान तथायं महात्मानमपीति सादृश्यं बोध्यम् ॥

अथ दुःसहरोपभीषणभ्रुकुटित्रासितलोकलोचना ।
शप, तर्जय, भर्त्सयेति सा भृशमाक्रुक्षदरुन्तुदाक्षरम् ॥ ७७ ॥

अथ ईक्षणानन्तरं, सा = भारतदेवी, दुःसहरोपभीषणभ्रुकुटित्रासितलोकलोचना = दुःसहेन, रोषेण—क्रोधेन, भीषणया—भयप्रदया, भ्रुकुट्या—भ्रुकुटिः ललाटभ्रूसङ्कोचनादिकृतः क्रूरो मुखविकारः, तेन त्रासितानि—भयप्रकम्पितानि, लोकानां पश्यतामित्यर्थः, लोचनानि—ईक्षणानि यया तथाविधा भूत्वा । शप, तर्जय, भर्त्सय इति शापं, तर्जनं, भर्त्सनं च कुर्वन्ती । अरुन्तुदाक्षरं—मर्मभेदकाक्षरमयं यथा तथा । तं = समुद्दिश्येत्यर्थः । आक्रुक्षत् = उपक्रोशनमकरोत् । शापादिभिस्तमगर्हयदिति भावः ॥

नरकागमसिद्धराक्षसव्रतदीक्षान्तनितान्तदर्पितः ।
ध्रियसे खल ! ते शिरः पतेत् सपदीरम्मदवह्निपातितम् ॥ ७

तमेव शापादिप्रकारमाह द्वादशभिः नरकेत्यादिभिः । नरकागमसिद्धराक्षसव्रतदीक्षान्तनितान्तदर्पितः = नरकप्राप्तिहेतुर्हिंसादिकं ये स्वधर्मं पश्यन्ति तेषां समय एवात्र नरकागम इत्युच्यते । तत्र सिद्धं = प्रसिद्धं, राक्षसव्रतं—रक्षसामुचितं प्रियं च हिंसाप्रधानं व्रतं—नियमः तस्य दीक्षा—गुरूपस्थानमारभ्य मुख्यपक्षपर्यन्तेषु

कर्मसु क्रमेण प्रवृत्ति, तस्या अन्त —अन्त्य कर्म, सर्वदोषपरिहार-पूर्वक व्रतस्य पूरण तेन नितान्तदर्पित —अनन्यसाध्यो महाफलश्च गान्धिवधात्मको मे यज्ञ सम्प्रति सपूर्ण इति महताहङ्कारेण समुद्धत. । त्व हे खल! मूर्ख! ध्रियसे = अवतिष्ठसे । अद्यापि जीवसीति काकु । ते शिर = तव मूर्धा, इरम्मदवह्निपाटित = मेघज्योतीरूपेण वह्निना विदारित सत् । सपदि पतेत् = द्राक् भूमौ पतिष्यति । वज्रपातेन स्फुटितस्ते मूर्धा पततु इति शाप । अत्र, राष्ट्रियस्वातन्त्र्यसिद्ध्यर्थं, वेदशास्त्रविधिलङ्घनेन चण्डालद्विजाद्येकीकरण, माहम्मदादिमतान्तरीयप्रसादनाय हैन्दवानामनेकधैशासानुभवस्तथाविध बहुमुख सनातनधर्मप्रतिकूलमुपदिशति, करोति, कारयति चाय महात्मेति चिराज्ज्ञात केषाचिद्विरोधो, वैरस्य, प्रतिकारेच्छा च सभूयान्तर्विवृद्ध परिणतमेव महात्मनो वधाय कर्मणि नृशसमचोदयदिति भारते सर्वत्र प्रवृत्तावस्तुगति राक्षसव्रतदीक्षारूपेण व्यञ्जिता ॥

इदमुन्मदसर्पवीक्षण नतघोण तनुलोम धूसरम् ।
तव मस्तकमुत्तमाङ्गताव्यतिरेक यदुलूकदुर्भगम् ॥ ७९ ॥

मूर्ध्न पातो विकृताकारत्वेनापियुक्त एवेति प्रदर्शयति । इदमुन्मदेति ॥ उन्मदसर्पवीक्षण = उन्मदस्य—भ्रमितस्य, सर्पस्य फणिनो वीक्षणमिव दर्शनमिव वीक्षण—दर्शन यस्य तत् भीषणत्वादिति भाव । नतघोण = नता नम्रा, घोणा नासा, यस्य तत् । तनुलोम = तनूनि सख्यया रूपेण च स्वल्पानि लोमानि यस्य तत् । धूसर = गर्दभस्येव धूम्रवर्ण । यत् उलूकदुर्भग = उलूकस्य कौशिकस्य, शिर इवेत्यर्थ, दुर्भग—निन्द्याकार । उत्तमाङ्गताव्यतिरेक = उत्तम—श्रेष्ठ, अङ्ग—अवयव तस्य भावस्तत्ता, तस्या उत्तमाङ्ग-

त्वस्येत्यर्थः, व्यतिरेकः—वैपरीत्यं, अधमत्वमित्यर्थः, यस्य तथाविधं, इदं तव मस्तकं = एनत्ते शिर इति उत्तरश्लोकस्थविशेषणैः सहान्वयः। पापिनां तदनुरूपो निन्द्यश्चाकारः प्रायोभवतीति स्वभाव एवं वर्णितः ॥

विषगर्भितवह्निगोलकं कलिसम्मानितकालकन्दुकम् ।
प्रसवानिलघट्टितं न हि स्फुटितं हन्त जगद्विपत्तये ॥ ८० ॥

विषेति ॥ विषगर्भितवह्निगोलकं = विषेण—मृतिकरौषधेन, गर्भितं—अन्तःपूरितं, वह्निगोलकं—अग्निविकिरणार्थकं गोलकं। कलिसम्मानितकालकन्दुकं = संहारयुगदेवतया सम्मानितं—बहुमानेन दत्तं, कालस्य—अन्तकस्य, कन्दुकं—क्रीडासाधनविशेषः। स्वकर्तव्ये संहारकर्मणि सहायभूताय कालाय सन्तुष्टेन कलिना दत्तमित्यर्थः, हिंसानुकूलदुर्वासनासम्पन्नमिति भावः। तव मस्तकं = इति पूर्वेणान्वयः। प्रसवानिलघट्टितं = प्रसवार्थं प्रवृत्तेन सूतिकानिलेन घट्टितं—उत्पीडितं, गर्भाशयाद्भूपतनावसरे इत्यर्थः। जगद्विपत्तये = जगतो—लोकस्य, विपत्तिः विध्वसः तस्मै न हि स्फुटितं = न खलु विभिन्नं, हन्त = इत्यनुतापे। पापपूर्णस्यापि शिरसो निरपायं जन्म तस्य चैवं लोकविपत्करं फलमितीश्वरेच्छा बलीयसीति भावः ॥

गुरुपातकपिण्डदुर्भरं यदनिर्वापिततीव्रचेतनम् ।
इह वामन! ते शिरश्चिरात् बलिना पादशतेन ताड्यताम् ॥

इदमपि तच्छिरसो भर्त्सनं, गुरुपातकेति ॥ गुरुपातकपिण्डदुर्भरं = गुरुणा—घनेन, पातकस्य—पापस्य पिण्डेन अन्तर्गतार्बुदग्रन्थिरूपेण, दुर्भरं—धर्तुमशक्यं। अनिर्वापिततीव्रचेतनं = अनिर्वापिता—अप्रनाशिता, तीव्रा—तीक्ष्णा, चेतना—बुद्धिः यस्मिन्

प्रयुद्धमस्तिष्कव्यापारकमित्यर्थः । यत् ते शिरः = योऽयं तव मूर्धा सः, इह = अस्मिन् मण्डपवेदिकायामेव, हे वामन ! = ह्रस्वगात्र ! इदं च निन्द्यतालिङ्गम् । बलिना = बलवता, पादशतेन = शतशः प्रयुक्तैर्बहूनां पादाघातैः । ताड्यतां = अहन्यतां कन्दुकत्वारोपो दुर्भरपिण्डत्वारोपश्च मूर्ध्नः पादाहतिक्रीडायोग्यतां व्यनक्ति । पुरा पादत्रयविक्षेपेण वामनो महाबलेर्मूर्धानमपीडयदित्याख्यायते । इदानीं तु महाबलिरनेकैः पादाघातैर्वामनस्य शिरस्ताडयेदित्यर्थः शब्दशक्त्यागम्यते । हरेरपि स्वदुष्कर्मफलानुभवो दुर्निवारः, किमु वक्तव्यं मनुजानामिति प्रकृतार्थेनास्य संबन्धो ज्ञेयः ॥

उदरे कुलधूमकेतुमुत्कटपापं दधती निशाचरम् ।
जननी, तव सूतिकागृहं प्रविशन्ती बत किं न संस्थिता ॥ ८२

उदर इति ॥ कुलधूमकेतुं = वंशनाशकमुत्पातभूतं । उत्कट-पापं = उद्रिक्तपापमूर्तिं । निशाचरं = राक्षसं त्वामिति शेषः । उदरे = जठरे, दधती वहन्ती । तव जननी = त्वन्माता । सूतिकागृहं = प्रसवालयं । प्रविशन्ती = गच्छन्ती । किं न संस्थिता = कुतो वा न मृता, बतेति खेदे । गर्भस्य पापवैभवेन प्रसवपूर्वक्षणे माता यदि निहन्यते तर्हि तदेववरमित्याशयः । विधिना तथा न कृतमिति खेदः ॥

वनिताधनमानकामिषु प्रतिपक्षप्रतिपत्तिजृम्भितः ।
कलहः, कलिवैभवात्, क्वचिन्महतोऽप्यापदि पर्यवस्यति ॥ ८३

चित्तविक्षेपो हि परां काष्ठां गतश्चिरं नायतिष्ठते । अतोऽत्र जातोद्वेगुचिन्तावसर इति तथा वर्ण्यते, वनितेति ॥ वनिताधन-मानकामिषु = वनितां धनं मानं च कामयमानेषु जनेषु । प्रतिपक्ष-प्रतिपत्तिजृम्भितः = प्रतिपक्षस्य — स्वविरोधिनः, प्रतिपत्तिः ज्ञाने

तेन जृम्भितः—प्रवृद्धः । कलहः = विग्रहः । क्वचित् = कुत्रचिद्विषये । कलिवैभवात् = कलिकालमहिम्ना । महतः = महापुरुषस्यापि । आपदि = विनाशे । पर्यवस्यति = परिसमाप्यते । वनितादिहेतुके कलहे ईदृशी विपत्तिरभ्युपेयत एवेत्यर्थः ॥

न हि कश्चन हेतुरीदृशो न च वृत्तः कलहस्तथाथवा ।
तव राक्षसवेदचोदितो नरमेधः कलिदैवतो ह्ययम् ॥ ८४ ॥

न हीति ॥ ईदृश = उक्तरूप. । कश्चन = कोपि । हेतुः बीजं । न हि न खल्वस्ति । तथा = परस्परसंघट्टनरूप. कलहः न वृत्तश्च = न प्रवृत्तश्च । कलहस्य हेतु स्वरूप च न दृष्टमित्यर्थः । अथवा पक्षान्तरे, अय = महात्मनो वध । तव = ते । राक्षसवेदचोदितः = राक्षसागमे विहितः । हिंसनमात्रात्मकत्वात्तथा कल्पितः । कलिदैवत = कलिदेवताक, कलिप्रसादार्थक, नरमेध हि = तन्नामको यज्ञ एवेत्यर्थः । पापकर्मणि कौतुकात्त्वया कृतमिद कर्म कारणविशेप नापेक्षत इति भाव. ॥

ननु, येन समस्तदर्शिना भुवनं सर्वमहिंसया जितम् ।
मनुजाधम ! साधितं त्वया किमकाण्डे तमभिघ्नता छलात् ॥

ननु मनुजाधम ! = मूढ !, समस्तदर्शिना = सर्वानपि समभावेन पश्यता । येन = महात्मना । सर्वं भुवन = सर्वलोक , अहिंसया = हिंसारहितेन धर्मेण करणेन, जितं = वशीकृतं । लोकानुग्रहाय जीवन्त पूजनीयं त, छलात् = व्याजेन, अकाण्डे = कारण विना । अभिघ्नता = निगृह्णता, त्वया । किं = किं प्रयोजनं, साधितं = समार्जितमित्याक्षेपः । वध्यनिरूपितं कारणमनधिगत्य कृतो वधस्तत्कर्तुरुन्मादप्रयुक्त एवेति भाव. ॥

अनिदानमदृष्टलक्षणं दुरुदर्कं च भुजङ्गदंशनम् ।
यदि तद्विषशल्यमुक्तये नियतिं धिग्यमपक्षपातिनीम् ॥ ८६ ॥

तदेव प्रकारान्तरेणाह — अनिदानमिति ॥ अनिदानं = हेतुरहितं । अदृष्टलक्षणं = अदृष्टं—अज्ञातं, लक्षणं—पूर्वरूपं यस्य तादृशं । दुरुदर्कं = दुष्ट उदर्कः—उत्तरफलं यस्य तत् असङ्ख्यानेकानर्थजनकमिति भावः । भुजङ्गदंशनं = सर्पदंशनं, तदात्मको गद इत्यर्थः । अस्यागन्तुकत्वान्निदानपूर्वरूपसंप्राप्तिग्रहणद्वारा रोगनिर्णयश्चिकित्साचिन्तनं च दुर्घटमिति भावः। एतच्च दंशनं, तद्विषशल्यमुक्तये यदि = तस्य सर्पस्य, विषशल्यं—शल्यवत् स्वदुःखजनकं स्वविषमेव, तस्य मुक्तये—विसर्जनाय भवति चेत् । परदंशनेन स्वविषमुक्तिः भुजङ्गस्याश्वासं जनयति चेदित्यर्थः । यमपक्षपातिनीं = यमस्यान्तकस्य पक्षे—सहाये, पतति—संवध्नातीति, यमप्रियाधायिनीमित्यर्थः । नियतिं = लोकस्थितिनियामिकां प्रकृतिं । धिक् = सैवनिन्दनीयेत्यर्थः । भुजङ्गशब्दो वृथा परपीडकं खलमप्यभिधत्ते । तत्कृतं दंशनं पीडनमिति चार्थो ज्ञेयः । सर्पाः केचित् कदाचित् स्वदंष्ट्रायां सञ्चितेन विषेण पीडिताः उन्मत्ताः परदंशनेनाश्वासमर्थयन्त इति प्रसिद्धिरत्रानुसन्धेया ॥

अनवद्यममित्रदक्षिणं तदहिंसाव्रतमीश्वरेर्पितम् ।
हृदयं, क्व महात्मनः क्व ते व्यतिरेकोप्यनयोर्न मृष्यते ॥८७॥

नियतिहेतुकत्वेपि महात्मनो हृदयदारणकर्ता पापिष्ठो नोपेक्षणीय इति तद्धृदयमेवं परामृशति अनवद्यमिति ॥ अनवद्यं = रागद्वेषादिकृतकैतवरहितं । अमित्रदक्षिणं = अमित्रे शत्रावपि दक्षिणं—अनुकूलं, अहिंसाव्रतं = अहिंसैव व्रतं यस्य तथाविधं । ईश्वरे = सर्वनियामके समष्टिचैतन्ये । अर्पितं = कर्मफलस्येश्वरार्प-

णेन सङ्गवर्जितमित्यर्थः । एवंविधं महात्मनो हृदयं, क = कुत्र, तव हृदयं = पापपङ्किलं, क = कुत्र । उभयोर्महदन्तरमस्तीत्यर्थः । अनयोः = महात्मनस्तव च हृदययोः । व्यतिरेकः = पूज्यत्वापूज्यत्वयोर्घकं लक्षणमेदनिरूपणमपि । न मृष्यते = न क्षम्यते विवेकिभिरिति शेषः । निन्दार्थमपि त्वद्धृदयसरणं दुःसहमिति भावः ॥

हृदयं हि महात्मगान्धिनो मम चाभिन्नमभौतिकं दृढम् ।
प्रहरन्तमभिच्छिनत्ति यत्प्रतिघातो बहुजन्मभीषणः ॥ ८८ ॥

महात्महृदयस्य पूज्यत्वे हेतुविशेषमाह—हृदयं हीति ॥ महात्मगान्धिनः, मम, च हृदयं, अभिन्नं = एकं, भारतीयहृदयसमष्टितादात्म्यमापन्नं नदित्यर्थः । अभौतिकं = भूतगुणानुपरुद्धं सूक्ष्मं चेतनात्मकमित्यर्थः । दृढं = बलिष्ठं अभिघातक्षमं । यत्प्रतिघातः यस्य—हृदयस्य प्रत्याघातः, आहननस्य यो वेगो दृढे लक्ष्ये प्रतिरुद्धो बलान्निवृत्त आहन्तारमभिहन्ति स एव प्रत्याघातो नाम । स बहुजन्मभीषणः = बहुषु जन्मसु भय जनयन् । प्रहरन्तं = अभिहन्तारं, तादृशवेगारम्भकमित्यर्थः । अभिच्छिनत्ति = भिनत्ति । अयमत्र निष्कर्षः, यथा—हृदयं हि रक्तमांसादिमयं भौतिकं वस्तु । तत्र तादात्म्य संबन्धेनाभिव्याप्य स्थिता चेतनशक्तिरिति चेतनाख्यानं तदुच्यते । एवं च जडं चेतनं, स्थूलं सूक्ष्मं, व्यक्तमव्यक्त, चैत्यादीनां द्वन्द्वधर्माणामिदमधिष्ठानं भवति । जन्मसिद्धस्तस्य भौतिक आकार आशरीरना शमेकरूप एवावतिष्ठते । चेतनभावस्तु बाह्यान्तरैश्च हेतुभिर्वर्धते, हीयते, विपरिणमते च । तत्र शास्त्रज्ञानं, धर्मनिष्ठा, सत्सङ्गो, मैत्र्यादिगुणाभ्यासश्च हृदयस्य चेतनभावमुपबृंहयति; तद्वत् रागद्वेषमोहादिरूपं मालिन्यं विशोधयति च । विवृद्धे विशुद्धे चास्मिन् भावे हृदयस्य विकासप्रतिरोधको विषय-

वासनाबन्धः स्वयं भिद्यते । भिन्नसेतुबन्धश्चेतनाप्रवाहः स्वनवच्छिन्नमयेन स्रोतसा देशान्तरं रूपान्तरं वा गच्छति; व्यक्तिविशेषोपाधिमतिलङ्घ्य प्रवृत्तोयमखिलव्यक्तिसाधारणमाश्रयमवाप्य सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्य सर्वान् भावानात्मनि बिभ्राणः सर्वहृदयसायुज्यं प्राप्नोति । ज्ञानात्मिका सिद्धिरियमभ्यासेन दृढीभूता महात्मनां दिव्यत्वमीश्वरत्वं च प्रसाधयति । परिपाकहीनताप्रयुक्तः कालादिनिबन्धनश्चात्र जायमानो फलभेदस्तूपाधिवशाद्दुर्निवार एव॥

एवं च पूर्वोक्तसंस्कारसम्पन्न महात्मनो हृदय भारतीयसर्वव्यक्तिहृदयमभिव्याप्य तत्संस्करणपूर्वक समान प्रयोजनमभिलक्ष्य सममेव प्रवर्तत इति, गुणेन क्रियया च समानत्वं तयोरभेदकारणं सम्पन्नमेव । अतः साधूक्त "हृदयं हि महात्मगान्धिनो मम चाभिन्नमि"त्यादि । दृढत्वं पुनस्तस्य पलिष्ठत्वादमेयत्वाच्चोक्तम् । परिच्छिन्नं भौतिकं च गुणमनिवर्तमानं महदेतच्चैतन्यं स्वरूपे स्थितममेद्यं सदा प्रत्याघातवेगप्रवर्तकं चेति भावः । एतेनास्मिन् जन्मनि जन्मान्तरेषु च त्वामेष ब्रह्मराक्षसस्तर्जयेत् भीपयेदभिद्रन्याच्चेत्युक्तं भवति ॥

तव चाघपिशाचहुंकृतैर्भृशमाध्मातनिरुद्धपीडितम् ।
हृदयं नरकोरसध्वजोद्धरणार्थं समये स्फुटिष्यति ॥ ८९ ॥

धातुरहृदयस्य भाविनीं दशामाह—तव चेति ॥ तव हृदयं च, अघपिशाचहुंकृतैः = अघं—महात्महत्याजन्यं पापं, तदेवपिशाचो—घोरग्रहः, तस्य हुंकृतैः—हुंकारैः, तत्प्रयुक्तेन पातेनेत्यर्थः । भृशं—अत्यन्तं । आध्मातनिरुद्धपीडितं = आध्मातं—पूरितं, निरुद्धं—विष्टब्धं, पीडितं—सम्मर्दितं च सत् । नरकोरसध्वजोद्धरणार्थं =

नरकलोके य पापिना चित्रवधप्रदर्शनभीषण , उत्सव =प्रेतपिशाचादिसम्मेलनमहामह , तस्य ध्वजोद्धरण—पताकासमुत्थापन, तदर्थं तन्निर्वहणार्थं । समये=परिणतेवसरे । स्फुटिष्यति=विभिद्येत। नरकोत्सवारम्भे मुख्य कर्म ध्वजोद्धरणात्मकमेतद्धृदयकरण्डकस्फोटनपूर्वक भवे दित्यनेन, पापस्य सर्वातिशायित्वमसह्य वेदनाजनकत्व च व्यञ्जितम् ॥

यदि गूढचरैः स रक्षितो भटकल्पैर्न भवेदिय विपत् ।
तदनिष्टमिति त्वसाम्प्रत न हित स्वादु च सर्वमौषधम् ॥९०॥

अथ किञ्चिच्छान्तरोषेव स्वकीयानामपराधं परामृश्यानुतपतीत्याह—यदीत्यादिना ॥ गूढचरैः =गूढ अन्यैरविज्ञात यथा तथा चरद्भि । भटकल्पै =अव्यक्तपरिकरत्वात् भटसदृशैरङ्गरक्षकपुरुषै । स महात्मा रक्षित यदि=पालितश्चेत् । इय विपत्=एषा आपत्। न भवेत्=न भविष्यति। तत्=अङ्गरक्षकसाहचर्यं अनिष्ट=महात्मनो नेष्ट "इन्द्रियसुखसर्वस्व परित्यज्य परार्थमीश्वरेच्छया वा जीवतो मे भौतिक रक्षाकर्म नापेक्षित निष्फल चेति विस्रम्भातिशयादङ्गरक्षाचिन्ता महात्मना बहुशो निरस्ताभूदि ति वस्तुवृत्तमत्रानुसन्धेयम् । इति तु असाप्रत=एवविधेन हेतुना कर्तव्य तदुपेक्षित चेत् तदयुक्तमित्यर्थ । हि=यस्माद्धेतोः । सर्वं औषध=औषधशब्दोत्र दु खपरिहरणोपायमात्रमुपलक्षयति। स्वादु =मधुर । हित च=दोषनाशोपयोगि च न भवति । महात्मन पक्षमविगणय्य तथा करणे न दोष इत्यभिप्राय । वस्तुतस्तु प्रार्थनमण्डपे समवेताना परीक्षणार्थं पालक (Police) पुरुषाणा विंशति सैनिकाना विंशच नियुक्ते आस्ताम्। अवसरेस्मिन् दैवात्तेषा प्रमाद इवाजायत ॥

"पुरुषोपि करोति नाखिलं विधिरेवे"ति महात्मनोदितम् ।
उषसि, स्वयमेव, वेद कस्तदयं सायमुदाहरेदिति ॥ ९१ ॥

सर्वमीश्वरः करोति कारयति चेति कथमस्माकमत्रापराध इति पक्षं निराकरोति महात्मवचनेनैव—पुरुषोपीति ॥ पुरुषोपि = मनुजोपि । करोति = कर्मसु स्वयं प्रवर्तते । विधिः एव = दैवमेव । अखिलं न = सर्वं कर्म न करोतीत्यर्थः । इति = एवं । महात्मना = स्वमाणत्यागदिवसेस्मिन्, उषसि = पूर्वाह्णे । स्वयमेव = न केनापि पृष्टेन इत्यर्थः । प्रसङ्गात्, उदितं = उक्तं, इदं च वस्तुवृत्तं । सायं = तस्मिन्नेवापराह्णे । अयं = महात्मा । तत् = स्ववचनं । उदाहरेत् = निदर्शयेत् । इति कः वेद = को जानाति । तदानीं तद्वचनस्यैवंविधः, पापिनः कस्य पि पौरुषाभासेन देहत्यागात्मकः, परिणामो न प्रबुद्ध इति भावः ॥

भयमस्य मुनेर्निरागसः कुत इत्याप्तजनैरुदासितम् ।
रघुवीरहतं तपस्विनं किल शम्बूकममी न चास्मरन् ॥ ९२ ॥

हन्तास्याप्तमित्राणामुदासीनत्वे कोहेतुरित्याह—मुनेः = जितेन्द्रियस्य रागवर्जितस्य । निरागसः = निरपराधस्य द्वेषरहितस्य । अस्य = महात्मनः । कुतः = कस्मात् जनात्, भयं = पीडाशङ्का, न कुतोपि भेतव्यमस्तीत्यर्थः । इति = एवं मत्वा । आप्तजनैः = सुहृद्भिः । उदासितं = पापशङ्कां विना स्थितम् । प्रमादोयमित्याह—तपस्विनं = तपसि स्थितं । रघुवीरहतं = श्रीरामचन्द्रेण हतं । शम्बूकं = तथाख्यं शूद्रं । किल = प्रसिद्धौ, अमी = सुहृदः । न चास्मरन् = न स्मृतवन्तः । उत्तररामायणीया एतत्काव्यस्य ५६ तमे पद्यव्याख्याने प्रदर्शिता कथात्रानुसन्धेया । अपराधाभावः पुण्यं तपश्चात्र न किञ्चिदुपकरोतीति भावः ॥

स्थितिकर्मणि तद्वपुर्विधोः करणं नश्यति नैव दैवतः ।
इति विश्वसता च विस्मृतं भगवद्वेधिकिरातसाहसम् ॥ ९३ ॥

वैष्णवत्वमप्यत्राकिञ्चित्करमित्याह—स्थितिकर्मणीति ॥ तद्-वपुः=तस्य देहः । स्थितिकर्मणि=जगद्रक्षाकार्ये । विधोः=विष्णोः । करणं=उपकरणं । सत्यधर्मादिपालनेन लोकस्थितिकार्ये महात्मा विष्णोः सहकारीत्यभिप्रायः । ततः दैवतः=विधेः सकाशात् । नैव नश्यति=न विनश्यत्येव । इति=एवं । विश्वसता=विश्वास-वता, जनेन च । भगवद्वेधिकिरातसाहसं=भगवद्वेधिनः-भगवन्तं श्रीकृष्णं विध्यतीति तथाविधस्य, किरातस्य साहसं—विचार-रहितं कर्म । विस्मृतं=न प्रबुद्धम् । विष्णोरवतारः पुरुषोत्तमः किरातेन हतः किं पुनरन्य इति भावः ॥

न हि कोपि तडित्करण्डवत् वपुरस्य स्पृशति स्वमृत्यवे ।
इति वद्धसमाधयोधुना न विदुः किं मदनस्य विक्रमम् ॥ ९४

आत्मनाशभयादप्यस्य प्रतिकूलं कश्चिन्न करोतीति पक्षोपि न युक्त इत्याह—न हि कोपीति ॥ तडित्करण्डवत्=विद्युच्छक्त्या-धारभूतं करण्डकमिव स्थितं । अस्य=गान्धिनो, वपुः=गात्रं । स्वमृत्यवे=कर्तुः मृतये । कोपि न स्पृशति=कश्चिन्नाक्रामतीत्यर्थः । यथा तडित्करण्डकस्पर्शस्य फलं स्वमृत्युरेव तथा महात्माभियोग-स्यापीति भावः । इति=एवं । वद्धसमाधयः=वद्धः दृढीकृतः, समाधिर्निश्चयो यैस्ते । अधुना=अस्मिन् वर्तमानकाले प्रवृत्तं । मदनस्य="मदनलाल"रूपस्य कस्यचिद्वालिशस्य । विक्रमं=परा-क्रमं, न विदुः किं=न जानन्ति वा इत्याक्षेपः । कतिपयदिनेभ्यः प्राक् महात्मनिप्रहार्थे "बोंब"प्रक्षेपणं कृतवान् मदनलालः राज-

धीर्यैर्यद्वश्यास्तीति वस्तु अत्रानुसन्धातव्यम् । अत्र मदनस्य मन्मथस्य बहुतपोभङ्गार्थक पराक्रमश्च प्रतीयते । आत्मनाशफलकमपि परपीडन स्पृहयन्ति बहव इति भाव ॥

अनुतापसहस्रमुत्थित तदिहात्मानमध:करोति मे ।
परिहारमतीत्य वर्तते परिदाह: पुरुषापराधज: ॥ ९५ ॥

अनुतापेति ॥ इह प्रत्यक्षैर्हेतुभिर्विज्ञातेऽप्यनर्थागमे तदङ्गरक्षकचिन्ता न प्रसक्तेत्येवप्रकारे व्यतिकरे उत्थित — मनस्याविर्भूत । तत् — पूर्वोक्तरूपं । अनुतापसहस्र — बहुविध पश्चात्तापः कर्ता । मे आत्मान — आभ्यन्तर धर्मसंस्कारविशेषप्रतिष्ठित, यश्च कालोचितसम्यक्समुपबृंहित च मम स्वरूप । अध करोति — अध पातयति । निन्दनीया निष्प्रयासां चाहमव स्पृहेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह — पुरुषापराधज — धियो धैर्यस्य स्मृतेश्च यो विभ्रंश स "पुरुषापराध" इत्युच्यते, प्रमाद इत्यर्थ । ततो जात परिदाह — परितोऽनुभूयमान सन्तापः । परिहार — निवारणोपायं । अतीत्य — अतिक्रम्य । वर्तते — तिष्ठति । अपरिहार्यतया नित्योऽयमनुतापो नु मदध्यात्मनो निरूपणा योग्यमीति भावः ॥

ईश्वरधैर्यभञ्जन चपल हन्त निगृह्य पातुकः ।
निजगाद, जनान्तरे, विपक्षपक्षेपोद्धतमुखर्षरः ॥ ९६ ॥

एवमुपश्लोकमनुतापं चोपलक्ष्य भवति पश्चात्तापजनकव्यापारमुद्भावयति — ईश्वरेति ॥ ईश्वरधैर्यभञ्जन — ईश्वरस्यापि मनोविकारकरं, जगज्जयकरमित्यर्थ । हन्तेति खेदे । इद वचनं — आत्मदेशा पप । निगृह्य — धृत्वा । पातुक — पतनशील । जनान्तरे — जनान्तरमुनीश्वरस्य धीरविक्षेपमनभिप्रेत्यर्थ । अपरे

पोद्धतं = गर्वसमुद्धतं । किमपि = वक्ष्यमाणरूपं । वचः = वचनं । उच्चकैः = तारस्वरेण । निजगाद = अब्रवीत् । तत्तादृशक्रोधशोकानुतापकलुषेण, देव्या वचसा नास्य दर्पशान्तिः पश्चात्तापो वाजायत, प्रत्युत स्वकर्म धर्मानुगतमेवेत्ययमभिमन्यत इति भावः ॥

"अनियन्त्रित"हिंसया हतैः शतशः प्रेतगणैः पुरस्कृतः ।
स "विनायकगोदशो"स्म्यहं प्रथितः क्वापि च "नात्तुरा"मिति ॥

तद्वचनं पञ्चभिराह—अनियन्त्रितेत्यादिभिः । अनियन्त्रितहिंसया = केनाप्यनिवारितेन विप्रतस्थैः कृतेन हिंसाकर्मणा । शतशः = अनेकशतसङ्ख्यया । हतैः = निहतैः, विरोधिभिः क्रियमाणापि हिंसा न निरोद्धव्येति महात्मनः अहिंसाधर्मोपदेशं प्रत्याक्षेपं मनसि कृत्वैवमुक्तिः । प्रेतगणैः = अपमृत्युवशादन्तराले संभ्रमद्भिर्जीवैः । पुरस्कृतः = तत्कार्यधुरंधरतया नियमितः । सः वक्ष्यमाणरीत्या प्रसिद्धः । विनायकगोदशः = "विनायकगोड्से" इति देशभाषायां संज्ञितः । क्वापि = केषुचिद्देशेषु, "नात्तुराम्" इति प्रथितः = नात्तुरामसंज्ञया ख्यातः । एवं "नात्तुराम्, विनायकगोड्से" इति संज्ञिनः अहमस्मि । स्वनामग्र णमौद्धत्यात् । विगतः नायको—नियन्ता यस्य तथाविधस्य गोः—बलीवर्दस्य, दशेव दशा—यथेष्टाचाररूपा यस्येति विग्रहेणान्वर्थत्वमेतत्संज्ञायाः प्रत्येतव्यत् ॥

न बिभेमि लिखामि राष्ट्रियव्यवहारं विमृशाम्यनर्गलम् ।
प्रथिता, मम "हिन्दुराष्ट्र"मित्यनया पत्रिकयार्यधर्मिता ॥ ९८

न बिभेमीति ॥ न बिभेमि = भीतो न भवामि । लिखामि = लेखनं करोमि, वृत्तान्तपत्रेष्वित्यर्थः । राष्ट्रियव्यवहारं = राष्ट्रसंबन्धिनं व्यवहारं, अधिकारिणां जननायकानां च नीतिनिर्वहणं

तन्निर्देशं च । अनर्गलं = स्वेच्छानुसारेण । विमृशामि = गुणदोष-विवेचनं करोमि सभासु ग्रन्थविशेषप्रकाशनेन चेत्यर्थः । मम आर्यधर्मिता = आर्यधर्मः हैन्दवधर्मः, वर्णाश्रमव्यवस्थारूपः सोस्यास्तीति तथात्वं । तेन, हैन्दवधर्मेणैव भारते योगक्षेमपालनं कार्यं ! अन्यथा महती विपत्तिरिति मे पक्षबन्ध इति भावः । "हिन्दुराष्ट्र" इति अनया = हिन्दुराष्ट्राख्यया, मया प्रसाध्यमानया, पत्रिकया = वृत्तान्तपत्रेण, प्रथिता = प्रसिद्धा । अत्यन्तमेववर्णाश्रमपक्षपाती सोहमिति भावः ॥

न हि वैरमनादरोपि वा मम देवे च गुरौ च गान्धिनि ।
अमहात्मकमिच्छता जगत् जगदीशेन कृतोहमायुधम् ॥९९॥

कलहकारणादिप्रश्नमुत्तरयति, न हीत्यादिना । मम, देवे गुरौ = धर्माचार्येषु । गान्धिनि = महात्मनि च । वैरं = विद्वेषः । अनादरः = आदराभावश्च वा । न हि नास्त्येव । तुल्ययोगेन गान्धिनो माहात्म्यं पूज्यत्वं च स्वाभिमतमेवेति सूचितम् । पुनरेवं घोरकर्म कुत इत्याह — जगत् = इदं भुवनं । अमहात्मकं = महात्मगान्धिरहितं । इच्छता = कामयता । जगदीशेन = ईश्वरेण । अहं आयुधं कृतः = आयुधस्थाने गृहीतोहम् । ईश्वराज्ञया संभूतमिदमिति भावः ॥

अतिवर्षमकालवर्षणं जलदे जीवनदेपि नेष्यते ।
नियतिः समयोगकांक्षिणी न खलु व्यक्तिविशेषमीक्षते ॥

ईश्वरेच्छाया गान्धिमते कथं विरोध इत्याशङ्क्याह, अतिवर्षेति ॥ जलदे = मेघे । जीवनदेपि = प्राणधारणोपयोगिनः पानीयस्य प्रदातरि अपि । अतिवर्षं = अमितवर्षणं, अकालवर्षणं = अल्पमल्पकाले वर्षणं । तदुभयमपि, नेष्यते = न युज्यते । जीवन-

प्रदेयमिति कृत्वा तस्यातियोगं मिथ्यायोगं च जना न सहन्त इत्यर्थः । अतस्तद्धेतुपरिहरणमीश्वरस्य कर्तव्यमभूदिति भावः । हन्त गान्धिनो माहात्म्यमीश्वरप्रतिकूलं वा इत्यत्राह—समयोगकांक्षिणी=आधिक्यं न्यूनत्वं च विना कालदेशाद्यनुकूलः यः समो योगः सम्बाह उपायो वा तं कांक्षतीति तथाविधा । नियतिः=ईश्वरशक्तिः । व्यक्तिविशेषं=हीनमिथ्यातियोगहेतुभूतायां व्यक्तौ विशेषान्तरमस्ति चेत् तत् । न ईक्षते=न गणयति । समयोगसिद्धये मुग्धेव प्रकृतिः स्वच्छन्दं प्रवर्तत इत्यर्थः । भवितव्यताया-मस्यां न कस्याप्यपराध इति भावः ॥

अधुना मृतिरावयोर्हिता मरणं मारणमप्यनिच्छतोः ।
नलिकास्त्रमतो धृतं मया वृतमन्येन निरन्नताव्रतम् ॥ १०१ ॥

महात्मापीश्वरमतमिदं जानातीति सोदाहरणमाह, अधुनेति ॥ अधुना=अस्मिन् काले । मरणं=स्वस्य स्वकीयानां वा मृत्युं । मारणं=अन्येषां निग्रहं अपि, अनिच्छतोः=अनिष्टं मन्यमानयोः । आवयोः=मम गान्धिनश्च । अहमन्यकृतामात्मीयहिंसां न सहे । महात्मा तु स्वकीयकृतामन्यहिंसां न सहते । तदुभयमप्यस्मिन् काले दुर्निवारं भूयिष्ठं च जातम् । ततो चरमावयोः प्राणत्यागः । अतः=अस्माद्धेतोः । मया नलिकास्त्रं धृतं=गान्धिनि मया हते स्वमरणं निश्चितमिष्टं चेति धैर्यमवलम्ब्येति भावः । अन्येन=महात्मना । निरन्नताव्रतं=उपवासः । वृतं=स्वेच्छया स्वीकृतम् । "विपक्षाननुकूलयितुमसमर्थस्य अहिंसाव्रतिनो मृतिरेव वरं" इति निश्चयेनेति भावः । यतो मयि न पापित्वशङ्का युज्यत इत्यभिप्रायः । अनन्तरातीतो महात्मन उपवासोऽत्र स्मर्तव्यो हि स्वमरणपर्यन्त इति प्रकाशितः ॥

अथ तं परिवर्ज्य विस्मृतस्वपरार्था त्वरितस्खलद्गतिः ।
अमहत्त्वमनात्मकं प्रभोरहिनिर्मोकमुपाजगाम सा ॥ १०२ ॥

अथ=तद्वचनश्रवणानन्तरं । तं=गोदर्शं । परिवर्ज्य=तत्सन्निधिं त्यक्त्वा । सा=भारतदेवता । विस्मृतस्वपरार्था=विस्मृतः स्वस्य परस्य चार्थः—कार्यं यया सा, कर्तव्यमूढा सतीत्यर्थः । त्वरितस्खलद्गतिः=त्वरिता—व्यग्रा, स्खलन्ती—निरवधाना च गतिः—पादन्यासक्रमः यस्याः सा । अमहत्त्व=महत्त्वरहितं । अनात्मकं=आत्मरहितं, निर्जीवं, प्रभोः=सर्वातिशायिमाहात्म्यशालिनः । अहिनिर्मोकं=सर्पकञ्चुकं बाह्यं जडमयमयकोशमात्रमित्यर्थः । उपाजगाम=उपागच्छत् । अहिनिर्मोको हि सजीवसर्पस्मृतिद्वारा भयं जनयति । निर्जीवश्चायं महात्मनो देहस्तदीयप्रभावस्मृतिद्वारा शोकानलमुज्ज्वलयतीत्युद्वेगजनकत्वसामान्यात्तयोरभेदारोपः ॥

परिवेष्टनमश्रुवर्षणक्षणविक्लेदितरक्तबिन्दुकम् ।
कथमप्यवलोकितं तया निजहृद्भेदभयात्तु नोद्धृतम् ॥ १०३ ॥

परिवेष्टनमिति ॥ तया=देव्या । परिवेष्टनं=आवरणवस्त्रं । अश्रुवर्षणक्षणविक्लेदितरक्तबिन्दुकं=अश्रुवर्षणेन क्षणाद्विक्लेदितास्तत्क्षणप्रवृत्तबाष्पधारया द्रवीकृता रक्तबिन्दवो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा भवति तथा । कथमपि=एकच्छ्रेण दुःसहशोकावेगभ्रमविक्षिप्तहृदयतयेत्यर्थः । अवलोकितं=दृष्टं । किं तु न उद्धृतं=न उन्मोचितं । निजहृद्भेदभयात्=स्वहृदयस्फुटनभयादित्युत्प्रेक्षा ॥

अयि नाथ! गतोसि हा गतः क्व गतोसीति हठादताडयत् ।
निजवक्षसि हृद्गतस्य निर्गतिमाशङ्क्य तु न व्यपाटयत् ॥

अयीति ॥ अयि नाथ=प्रियसंबोधनमेतत् । स्वपालकत्वेन विलापौचित्याच्च प्रियत्वारोपः । गतोसि=निर्यातोसि । हा गतः=हन्त नष्टः । क्व गतोसि=कुत्र गतोसि । इति=इत्युक्त्वा प्राकृतस्त्रीसाधारणचित्तविकारमूर्च्छितेव, निजवक्षसि=स्वहृदयभित्तौ । हठात्=बलात् । अताडयत्=ताडनमकरोत् । तु=किंतु । हृद्गतस्य=हृदयगोचरस्य तस्येति शेषः । निर्गतिं=बहिर्गमनं । आशङ्क्य=सन्दिह्य, आशङ्का नामानिष्टप्राप्तिसंभावना । हृदयादपि तद्वियोगो माभूदिति सङ्कल्प्येति भावः । इयमुत्प्रेक्षा गम्या । न व्यपाटयत्=वक्षःपाटनं नाकरोत् । अनेन ताडनस्य तीक्ष्णत्वं तद्धेतुभूतश्चित्तविक्षेपातिरेकश्च व्यज्यते ॥

अहहाद्भुतवैभवं वपुर्नृपतिप्रार्थितदुर्लभेक्षणम् ।
पतितं भुवि पादरेणुसंग्रहणोत्कण्ठितसाधुसंहति ॥ १०५ ॥

अतः परमस्या विलापवर्णनमेव, अहहेति ॥ अहहेति=शोकावेगसङ्कटस्फुटितः शब्दः । अद्भुतवैभवं=अनन्यगोचरं माहात्म्यं यस्य तत् । नृपतिप्रार्थितदुर्लभेक्षणं=नृपतिभिः—महाराजैरपि, प्रार्थितं—याचितं, दुर्लभं—दुष्प्रापं च, ईक्षणं—दर्शनं यस्य । हरिजनोद्धरणादिकर्मसु सदा व्यापृतस्य तस्य प्रभुजनेषु न तावन्मात्रमाभिमुख्यमिति भावः । पादरेणुसंग्रहणोत्कण्ठितसाधुसंहति=पादरेणूनां-पादधूलीनां, संग्रहणे-सञ्चयने, उत्कण्ठिता-उत्सुका, साधुसंहतिः=सज्जनसमूहः यस्य तत् । लोकानुग्रहाय निष्कामं व्यवहरतस्तस्य पादस्पर्शः सद्भिरभिलष्यत इति भावः । तथाविधं वपुः=गात्रं । भुवि=भूमौ । पतितं दृश्यत इति शेषः । पतनानन्तरक्षणे आवागान्ध्या महात्मनः शिरः कथञ्चित् स्वाङ्के समारोप्य धृतमिति वस्तु वृत्तम् ॥

अजडः परमेश्वरस्त्वमित्यमरत्वं त्वयि वीक्षितं मया ।
सदसत्समवर्तिनो विधेरिह धिक् तां परमस्वतन्त्रताम् ॥ १०६

अजडेति ॥ त्वं अजडः=जाड्यमज्ञानं तद्रहितः सर्वज्ञ इत्यर्थः । परमेश्वरः=परमश्चासावीश्वरश्च सर्वशक्त इत्यर्थः । इति=एवं ज्ञात्वा । अमरत्वं=मरणरहितत्वं । त्वयि=भवति । मया वीक्षितं=दृष्टं सङ्कल्पितमित्यर्थः । सदसत्समवर्तिनः=सत्सु असत्सु च समं—अविशेषेण "सज्जनो न तावद्धन्तव्यो यथा असज्जन" इति विशेषं परित्यज्य, वर्तमानस्य संहाररूपं कर्म कुर्वतः । विधेः=कालात्मनो रुद्रस्य । इह=अस्मिन् लोके । परमस्वतन्त्रतां=परमा—उत्कृष्टापकृष्टचिन्तातिशायिनी, या स्वतन्त्रता—स्वच्छन्दप्रवृत्तिता, तां धिक्=सा निन्द्यैवेति भावः ॥

हरिनामशतप्रतिध्वनिप्रयतप्रार्थनमञ्चनिद्रितः ।
प्रतिपालयसीव वैष्णवं तव यानं दिवि, हा धिगस्तु माम् ॥

हरिनामेति ॥ हरिनामशतप्रतिध्वनिप्रयतप्रार्थनमञ्चनिद्रितः=हरिनाम्नां—"रघुपतिराघव राजाराम् पतितपावन सीताराम्" इत्यादिरूपेण प्रतिदिनमुच्चैः प्रार्थनावसरेषु जनैः सह समुद्घुष्टानां, प्रतिध्वनिना-प्रतिशब्देन, तन्मण्डपान्तरालभित्तिप्रसक्तेनेति भावः, प्रयते—पवित्रे, प्रार्थनमञ्चे—तदर्थं निर्मिते पर्यङ्के, निद्रितः—सुप्तः, तथा निभृतं शयानः । वैष्णवं=विष्णुलोकात् समागच्छत् । दिवि=आकाशे । तव यानं=त्वदर्थं विनियुक्तं पारलौकिकं वाहनं । प्रतिपालयसि इव=प्रतीक्षसे इवेत्युत्प्रेक्षा । यथा पुण्यक्षेत्रयात्रायां पान्थः शकटागमनं प्रतीक्ष्य विश्रामालयमञ्चे कतिचित् क्षणान् निद्राति तथेति भावः । हा मां धिक्=त्वया परित्यक्ता न जीवितुमिच्छामीत्यर्थः ॥

न हि किञ्चिदुवेदिपं पुरा परपुष्टा विवशापि वैशसम् ।
उपनीय तु मानिता, परैः परिपीड्ये, रहिता च हा त्वया ॥

न हीति ॥ पुरा = पूर्वकाले । परपुष्टा = परैः—विदेशीयैर्विमतस्थैः, आङ्गलद्वीपस्थैरिति भावः । पुष्टा—संरक्षिता । अत एव विवशा = अस्वतन्त्रा, अपि । किञ्चित् वैशसं = एतादृशं किमपि दुःखं । न अवेदिपं = नान्वभूवं । उपनीय तु = उपनयनं कृत्वा तु, स्त्रीणामुपनयनं हि परिणयः तेन भर्तुरुपस्थानं च । तेन मानिता = बहुमतापि । परैः = शत्रुभिः द्वेषादसूयया च कलहायमानैः । परिपीड्ये = पीडितास्मि । त्वया = शरण्यभूतेन । रहिता च = वियुक्ता च । हा! कष्टं! दुःसहोयं ताप इति भावः । पारतन्त्र्यं प्राक्तनं त्वया सहानुभूतं वरमेतस्मादत्याहितादित्यभिप्रायः ॥

मम नोड्डयनस्वतन्त्रता क्षतपक्षद्वयमूलघट्टनात् ।
निजहृद्रसधारयापि तच्छमनं कामयसे धिगस्तु माम् ॥ १०९

ममेति ॥ क्षतपक्षद्वयमूलघट्टनात् = क्षतं-व्रणितं, पक्षयोः-"पाकिस्थान हिन्दुस्थान" विभागेन खण्डितयोः द्वयं, तस्य मूलं—तत्कारणभूतं धर्माचारवैजात्यं, तस्य घट्टनात्—इतरेतरपीडनात् । मम उड्डयनस्वतन्त्रता = उड्डयने—ऊर्ध्वगमने, योगक्षेमप्रसाधनकर्मणीत्यर्थः । स्वतन्त्रता—स्वच्छन्दचेष्टासौकर्यं नास्ति । यथा काचित् पक्षिणी पक्षद्वयमूले व्रणिते स्वयमुत्पतनं प्रत्यसमर्था भवति तथेत्युपमात्र व्यक्ता । निजहृद्रसधारया = स्वहृदयान्निर्गतस्य रसस्य शोणितस्य धारयापि, तच्छमनं = तस्य व्रणस्य, शमनं—रोपणं । कामयसे = इच्छसीति काकुः । मर्मक्षतचिकित्सायां शुद्धरक्तसेकः सांप्रदायिक एव । विमतस्यप्रसादनाय प्राणत्यागोपि कार्य इति स्वमतमुदाहर्तुं महात्मा स्वयमीदृशं वैशसं वृणुत इति प्रसिद्धमर्थ-

माश्रित्यैवमुक्तम् । धिक् अस्तु मां = मत्कृते दुःखानुभूतादशेषमिति पापदग्धाहमेव निन्द्येति भावः ॥

अकलङ्कमशेषमोहनं मृदुमन्दस्मितकौमुदीरसम् ।
प्रिय ! दर्शय तावदाननं हृदयावर्जकपुण्यदर्शनम् ॥ ११० ॥

अकलङ्कमिति ॥ अकलङ्कं = मनःकलङ्कचिह्नलेशास्पृष्टं, प्रसन्नमित्यर्थः । अशेषमोहनं = सर्वचेतोहरं । मृदुमन्दस्मितकौमुदीरसं = मृदुमन्दस्मितमेव कौमुदीरसः चन्द्रिकासार आह्लादकारी धर्मः यस्य तत् । हृदयावर्जकपुण्यदर्शनं = हृदयं—मनः आवर्जयति आकर्षतीति अत्यन्तमौत्सुक्यजनकमित्यर्थः । पुण्यं—पवित्रं, दर्शनमात्रेण द्रष्टुर्मनसि सात्त्विकधर्मोदयादित्यर्थः । दर्शनं—आलोकनं यस्य तथाविधं । हे प्रिय ! = नाथ !, आननं = तव मुखं । तावत् = यथास्थितं । दर्शय = अस्मान् प्रदर्शय । तथाविधत्वन्मुखदर्शनं विना न जीवधारणमिष्टमित्यभिप्रायः ॥

इति बहु विलपन्ती, सा पतन्ती, लुठन्ती
निजशिरसि कठोरं ताडयन्ती रुदन्ती ।
क्रमविगलितसंज्ञा, मूर्च्छिता भारतश्रीः
स्फुटितमपि च वाक्यं किञ्चिदेवं नभस्तः ॥ ११२॥

इत्थमत्र दिङ्मात्रोपात्तं विलापमुपसंहरति, इतीति ॥ इति = एवं । बहु = अनेकप्रकारेण । विलपन्ती = विलापं कुर्वन्ती, सा भारतश्रीः = भरतक्षितिदेवता । पतन्ती लुठन्ती = भूमौ निपत्य लोठनं कुर्वन्ती । निजशिरसि = स्वमूर्ध्नि । कठोरं = जीवितनिराशतयातिघोरं । ताडयन्ती = प्रहरन्ती । रुदन्ती = तथाक्रन्दमाना । क्रमविगलितसंज्ञा = क्रमेण विगलिता-शिथिलीभूता संज्ञा-बुद्धिः यस्यास्तथा । मूर्च्छिता = मोहान्धकारं गता अभूत् । एवं = वक्ष्यमाणविधं । किञ्चित् वाक्यं = किमपि वचनं । नभस्तः = आकाशात् । स्फुटितं = स्पष्टमुत्थितं च । मूर्च्छनसमकालमेवेति भावः । प्रायः सर्वानुभवगोचरे दैवव्यपाश्रये, चार्थे वक्तव्ये वक्तृश्रोतृदेशकालादिनिरपेक्षं वचनस्य निरुपाधिकं प्रामाण्यमभिप्रेत्याकाशवाणीत्वमारोप्य कवयस्तदवतारयन्तीति सम्प्रदायोऽत्राङ्गीकृतः ॥

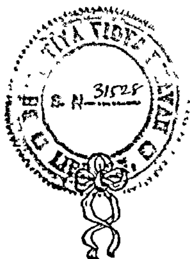
अये! शोकेनालं नियतिरुपनद्धश्रुतिरहो
तवाक्रन्दो व्यर्थः पतिरतनुसत्त्वोऽद्य जयति ।
त्वदङ्गालङ्काराः खलु तदुपनीतास्तव मुदे
नवं सत्याहिंसाव्रतमुपकरिष्यन्ति बलिनः ॥ ११३ ॥

तदेव वचनमाह, अये इति ॥ अये! = इति सकरुणं संबोधनं । शोकेन अलं = शोको माभूत् । तव = ते । आक्रन्दः = उच्चैस्तरं

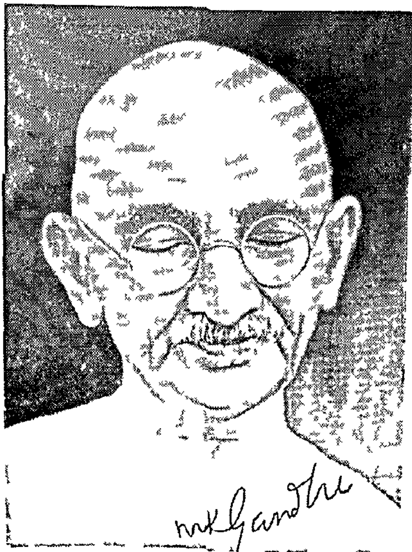
रोदनं। व्यर्थः=निष्फलः। कुत इति चेत्, नियतिः=सर्ववस्तु-नियामिका ईश्वरशक्तिः। उपनद्धश्रुतिः=उपनद्धा—बद्धा, श्रुतिः—श्रवणेन्द्रियं यस्याः सा केनाप्यगोचरेण हेतुना तस्याः कर्तव्ये छन्ने मितप्रज्ञैः क्रियमाणमाक्रन्दनं केवलं बधिरकर्णजाप एवेति स्वभावो न शक्यमन्यथाकर्तुमिति भावः। किंपुनरत्राश्वासस्थानमित्यत्राह—पतिरिति। पतिः=तव नाथः महात्मा। अद्य=अस्मिन् दिने। अतनुसत्त्वः=तनुरहितो जीवः, अनल्पसत्त्वगुणसंपन्नश्च। जयति=सर्वोत्कर्षेण वर्तते। शरीरधारणकाले विवेकिनामपि प्रारब्धवशात् रजसस्तमसश्चानुवृत्तिर्धर्मभ्रमावकाशश्चावश्य संभाव्यते। सर्वात्म-भावानुभवस्तदा न पूर्णो भवति। विदेहभावे तु रजस्तमोविमुक्तेन सत्त्वेनात्मानन्दः पूर्णोनुभूयते। एवमशोच्यस्य महात्मनस्तावच्छुद्धं शान्तं चावस्थान्तरमिदमद्यास्माभिरभिनन्दनीयमर्चनीयं चेति नात्र शोकावकाश इति भावः। तर्हि का गतिर्ममेत्यत आह, त्वदङ्केति। तदुपनीताः=तेनोपनीताः शिक्षिताः, सिद्धस्य भारतस्वातन्त्र्यस्य परिपालने इत्यर्थः। बलिनः=शक्ताः, बलं प्रभूतसाहसमन्त्रशक्तिरूपं येषामस्तीति तथाभूता इत्यर्थः। त्वदङ्कालङ्काराः=तव अङ्कस्य—उत्सङ्गस्यालङ्कारभूताः पुत्रस्थाने त्वया परिलालिताः पोषिताश्च। नयं=वर्तमानदशानुसारेण परिवर्तितं। सत्याहिंसामतं=सत्य-मतमहिंसामतं च, स्वार्थपरित्यागपूर्वकं सत्यपरिपालनं आत्मपीडा-वरणेनापि परपीडापरिवर्जनपूर्वकं स्वधर्मनिष्ठादार्ढ्यं चात्र मतलक्षणं विवक्षितम्। तव=ते। मुदे=सुखसिद्धये। उपकरिष्यन्ति खलु—निर्वर्तयिष्यन्त्येव। महात्मोपज्ञाते वर्त्मनि चरन्तः "पण्डित-नेहरूपादले"प्रभृतयस्त्वत्परोक्षेपि तात्पर्येण भारतीययोगक्षेमनिर्वहणे प्रवर्तेरन्निति न किञ्चिदत्र विषादस्थानमस्तीत्यभिप्रायः॥

"अध्यात्मं चाधिभूतं मिलितमिह, कमप्यर्थमाविष्करोति
प्रत्येकं तत्समर्थं न भवति, विपदे सम्पदे वापितस्मात् ।
जातिव्यक्तिक्रियासु, स्वपरमतभिदामस्पृशन्ती प्रभूणां
प्रौढा सामान्यदृष्टिर्जयति, जनहितालम्बिनां निर्मलश्रीः ॥"

॥ शुभम् ॥



Printed at The Scholar Press, Palghat.



इत्वा स्वराज्य-प्रशान्ते,
व्यायतार प्रयोजन
मरणे वैष्णव धाम
गतः सोऽय महात्मति

भागः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
42	4	तयनु	तयानु
„	7	तिलक	तिलकं
44	5	प्रज्ञाप-रा	प्रज्ञापरा
46	16	वैधकम्	वैद्यकम्
47	19	महार्ध	महार्घ
48	15	णवर्गं	णवेर्गं
„	16	भौपज्य	भैषज्य
51	20	नतघोर्ण	नतघोणं
„	21	लोभ	लोम
53	4	पादपाघातैः	पादाघातैः
„	5	मूध्नः	मूर्ध्नः
54	16	मिघ्नता	मिघ्नता
„	21	„	„
56	2	स्यर्धः	स्पर्धः
„	13	प्रत्याधातो	प्रत्याघातो
57	17	चाधपि	चाद्यपि
„	20	अध	अद्य
59	13	कृत	कुत
62	5	"अनियन्त्रित"र्हि	अनियन्त्रितर्हि
„	16	खनाम	स्वनाम
64	23	स्मर्तव्ययो	स्मर्तव्यो
67	16	समुद्धृष्ट	समुद्घुष्ट
69	20	यस्यादर्शनं	यस्या दर्शनं

